

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 Р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ · 1 · 2022

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Заступник головного редактора

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар

ШЕВЧЕНКО Т. М., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОРОФФКА Н., доктор хаб., Німецький археологічний інститут, Німеччина

БРАУНД Д., професор, доктор хаб., Університет Екзетера, Великобританія

БРУЯКО І. В., доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України

БУЙСЬКИХ А. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ГАРДІ С. Е., PhD, Норвезький інститут у Римі Університету в Осло, Великобританія

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон

Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л. Л., професор, доктор історичних наук, Національний університет

«Кієво-Могилянська академія»

ІВАНЧИК А. І., професор, Французький національний центр наукових досліджень, Франція

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліну, Німеччина

ОТРОЩЕНКО В. В., професор, доктор історичних наук, Національний університет

«Кієво-Могилянська академія»

ПЛАВІНСЬКИЙ М. О., кандидат історичних наук, Інститут історії НАН Білорусі, Білорусь

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ФОРНАСЬЕ Й., професор, доктор, Галле-Віттенбергський університет імені Мартіна Лютера, Німеччина

ХОХОРОВСКИ Я., професор, доктор хаб., Інститут археології Ягеллонського університету, Польща

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947
FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 1•2022

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Deputy editor-in-Chief

TOLOCHKO P. P., Academician of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary

SHEVCHENKO T. M., PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

BOROFFKA N., Professor, Dr. Hab., German Archaeological Institute, Germany

BRAUND D., Professor, Dr. Hab., University of Exeter, UK

BRUIAKO I. V., DSc in History, Odessa Archaeological Museum of the NAS of Ukraine

BUISKIKH A. V., DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

CHOCHOROWSKI J., Professor, Dr. Hab., Institute of Archaeology of Jagiellonian University, Poland

DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France

IVANTCHIK A. I., Professor, National Center for Scientific Research of France, France

FORNASIER J., Professor, Doctor, Martin Luther University Halle-Wittenberg, Germany

HARDY S. A., PhD, Norwegian Institute in Rome, University of Oslo, Great Britain

KAISER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany

OTROSHCHENKO V. V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

PLAVINSKI M. O., PhD in History, Institute of History of the National Academy of Sciences of Belarus, Belarus

POTEKHINA I. D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

ZALIZNIAK L. L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

- RYZHOV S. M., STEPANCHUK V. M., NEZDOLII O. I., VIETROV D. O. Analysis of Micro-Residues on Stone Tools From Zaskelna IX, Crimea: First Results
- KOZLENKO R. O. The Roman Military Presence On The Berezan Island
- КАЗАНСЬКИЙ М. М. Фібули східногерманської традиції з могильника Сен-Шерон у Північній Галлії
- КОЗУБОВСЬКИЙ Г. А. Про одне дискусійне питання української історії XIV ст.

Публікації археологічного матеріалу

- РУДИЧ Т. О. Населення черняхівської культури за матеріалами могильника Черкаси-Центр (краніологічний аспект)
- АКСЬОНОВ В. С. Мушлі як елемент вбрання населення салтівської культури (за матеріалами біритуального могильника Червона Гірка)

Нові відкриття та знахідки

- СИДОРОВИЧ В. З. Нове поховання пшеворської культури у Західному Побужжі

Articles

- 5 RIJHOV S. M., STEPANCHUK V. M., NEZDOLII O. I., VIETROV D. O. Microresidue analysis of stone tools from Zaskelna IX in Crimea: first results
- 26 KOZLENKO R. O. Roman military presence on the Berezan Island
- 39 KAZANSKI M. M. Fibulae of East Germanic Tradition From Saint-Chéron in Northern Gaul
- 55 KOZUBOVSKYI H. A. About One Debatable Issue of Ukrainian History of the 14th Century

Publication of Archaeological Material

- 86 RUDYCH T. O. The Population of the Cherniakhiv Culture According to the Materials of the Cherkasy-Centre Burial Ground (Craniological Aspect)
- 101 AKSIONOV V. S. Shells as a Costume Element of Population of the Saltiv Culture (Based on Materials from the Chervona Hirka Birital Burial Ground)

Discoveries and Recent Finds

- 114 SYDOROVYCH V. Z. New Burial of the Przeworsk Culture in Western Buh Region

До історії стародавнього виробництва

ЩЕПАЧЕНКО В. І. Скляний посуд
пізньоримського часу з Війтенків:
технологічний аспект

121

To the History of Ancient Crafts

SHCHEPACHENKO V. I. The Glassware of Late
Roman Time from Viitenky: the Technological
Aspect

Хроніка

З нагоди 60-річчя Андрія Петровича
Томашевського

154

News Review

To the 60th Anniversary of Andrii Petrovych Toma-
shevskyi

© Г. А. КОЗУБОВСЬКИЙ* 2022

ПРО ОДНЕ ДИСКУСІЙНЕ ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ XIV ст.

У статті проаналізовано поширені версії про виплату данини ординцям з Поділля в другій половині XIV ст. Звернено увагу на факт припинення виплати регулярної данини — «виходу» після 1362 р.

К л ю ч о в і с л о в а: Поділля, друга половина XIV ст., Коріятовичі, ординська данина, «баскаки», «отамани», «виход».

У відомій літописній оповіді «Про Поділля» зафіксовано інформацію про те, що, закріпившись на Поділлі, Коріятовичі зупинили виплату регулярної ординської данини. «Тыи княжата Корьятовичи, пришед в Подольскую землю, и вошли у приязнь со атамани, почали боронити Подольскую землю от татарь и боскаком выхода не почали давати» (ПСРЛ 1980, с. 74). Частина дослідників ставлять під сумнів достовірність цієї літописної інформації, звертають увагу на актові матеріали, що, на їхню думку, суперечать цьому (Дашкевич 1885, с. 75-76; Молчановский 1885, с. 179; Белецкая 2008, с. 97; Полехов 2019, с. 101, 103; Русина та ін. 2009, с. 112; Русина 2014, с. 234; Бабенко, Комаров 2020, с. 151; Михайловський 2016, с. 191-192; 2021, с. 76). Зокрема, йдеться про грамоту «князя и государя Подольской земли» Олександра Коріятовича (1375 р.), за якою князь дарує млин Смотрицькому монастирю, а також зауважує: «... же то. што жъ. коли, вси земляне. имуть давати дань оу татари то серебро имеют тако же тии люди. дати» (Розов 1928, с. 19-20, № 10; ред. Русанівський 1974, с. 49-51; Kurtyka 2004, s. 159-160). У цьому документі Олександр Коріятович посилається на аналогічну грамоту свого попередника Юрія Коріятовича. Подібна згадка зберігається і в наступних подільських документах 1388, 1391, 1392 рр. (Білецька 2004, с. 121, 175; Груша 2001, с. 124-125; Kurtyka

2004, s. 168-171, № 24, 26, 27; Білецька 2015, с. 31-32, 37). А також у кількох грамотах Свидригайла Ольгердовича 1401 р. Загалом на сьогодні відомо про сім подільських документів зі згадками про татарську данину (перелік грамот із відповідними текстами див. Полехов 2019, с. 99-100).

Свого часу Ф. М. Шабульдо звернув увагу на грамоту Свидригайла від 30 березня 1401 р. на с. Зубрівці, у якій він звільнив кам'янецьких домінікан від усяких зобов'язань на користь кам'янецького замку, але залишив згадку про данину татарам: «*praeter poddancisna et tributum Thartharum et aliis consuetudinibus nostrae terrae Podoliensi*» (цит. за: Kurtyka 2004, s. 187, № 45; Білецька 2004, с. 175, 121, 308). Дослідник уважав, що: «розглядати її з дарчими грамотами князів Коріятовичів немає підстав — вона більше пов'язана із ситуацією, що склалася на півдні після розгрому військ Вітовта у битві на берегах Ворскли 1399 р., ніж із результатами успішних для Великого князівства Литовського антиординських акцій 1362 р.» (Шабульдо 2006, с. 18, прим. 30). Заслуговує на увагу той факт, що документ 15 вересня 1402 р. поновив Владислав Ягайло, але згадок про данину татарам тут уже немає (Kurtyka 2004, s. 190, № 51; Білецька 2004, с. 309, № 56). Ф. М. Шабульдо вважав, що, ймовірно, виплату ординської данини з володінь князів Коріятовичів у західній частині Поділля *de facto* було припинено з 1355—1363 рр. (Шабульдо 2006, с. 21).

Але ще в XIX — на початку XX ст. дослідники говорили про умовність, можливість сплати данини, а не про реальний факт її виплати: «... освобождение Подольской земли от этой дани было или не полное, или же Кориатовичи в нем не были уверены». А також «... сама условность, допускаемая грамотами, указывает на то, что татарская дань не платилась (виділення наше. — Г. К.), но в полном освобождении от нея ни князья, ни население не были уверены» (Довнар-Запольский 1901, с. 700).

* КОЗУБОВСЬКИЙ Георгій Анатолійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Києва, Інститут археології НАН України, ORCID 0000-0003-2633-604X, Kozubovskiy_yurii@ianau.org.ua

Це справедливо підтримує і частина сучасних дослідників: «... в них ідеться винятково про можливість збирання ординської данини у Подільській землі, а не про практику її регулярної сплати» (Шабульдо 2006, с. 19).

У XIX ст. постала версія, що в грамотах ідеться не про давній «ординський виход», а про тимчасові збори з населення, установлені на випадок татарських набігів, ремонту замків, викупу полонених тощо (Леонтович 1894, с. 358-359); що з другої половини XIV ст. «татарщина» ще збиралась з населення, але надходила до князівської казни (Довнар-Запольський 1901, с. 701, 704).

М. Грушевський, коментуючи повідомлення згаданих джерел, зазначив, що вони містять «виразні вказівки про контрибуцію, давану татарам, хоч і не регулярно, а тільки від часу до часу...» (Грушевський 1993, с. 92). Б. Шпулер уважав, що вже після 1362 р. Коріятовичі перешкоджали збору данини, маючи у своєму розпорядженні татарські загоны. Але це вдавалося їм час від часу, оскільки в джерелах неодноразово згадується про виплату данини, хоч і нерегулярну. Дослідник також підтримував версію про те, що після невдалої спроби створити антитатарську коаліцію з литовцями 1352 р. Казимир сам запропонував татарам данину за Мале Поділля. І пізніше через таку позицію польського короля Георгій та Костянтин Коріятовичі були змушені погодитись на виплату данини, «чтобы не давать хану повода для нападения» (Шпулер 2016, с. 132, 352).

Надзвичайно цікавим видається нещодавно виявлений документ — підтверджувальна грамота Федора Коріятовича своєму підданому Гриньку на Сокилець та ін. населені пункти від 20 червня 1391 р. У відповідній формулі, де йдеться про можливі виплати — «дань давати [оу Татары]», замість вишкребаних слів «у татари» над ними вписано слово «намъ». За графікою «намъ» близька до графіки автентичного документа; крім того, за спостереженням дослідника, документи було замінені невдовзі (чи відразу) по складанні (Груша 2001, с. 124-125). Такий висновок підтверджує і подальше вивчення документа. Це можна пояснити наслідками поразки Тохтамиша від Тимура на р. Кондурчі 18 червня 1391 р. Довідавшись про поразку, Федір Коріятович скористався ситуацією і вирішив привласнити данину. Але по віднов-

ленні влади Тохтамиша 1392 р. у документах знову з'являється згадка про «виплату данини в татари» (Полехов 2019, с. 98-99, с. 103).

Проте і в наступних документах не йдеться про факт виплати данини, а лише про таку можливість за певних умов: «*Tylko kiedy wszyscy ziemianie będą dawać dań w Tatarzy, tedy srebro mają dawać Bedryskzowi ludzie*» (1392 р.) (цит. за: Полехов 2019, с. 100).

Це дає підстави погодитися з аргументованою думкою Ф. М. Шабульдо про те, що на час складання ярлика 1393 р. правитель Подільської землі вже не вірив у можливість відновлення у своїх володіннях режиму залежності від Орди (Шабульдо 2006, с. 19), а також про те, що претензії Тохтамиша 1393 р. щодо регулярної данини означали намагання реставрувати порядки часів ординсько-литовського й ординсько-польського кондомініуму як тимчасового історичного явища на частині українських земель у 1325—1362 рр. (Шабульдо 2005, с. 112, 115-116). За повідомленням Ніконовського літопису, наприкінці 1390-х рр. Вітовт сам поставив вимогу виплати регулярної данини до Тимур-Кутлуга: «... на всякое лето дани и оброки» (ПСРЛ 1965, т. 11, с. 172; Белецкая 2008, с. 95). Важливим видається і той факт, що в грамотах першої половини XV ст. (1403, 1404, 1434 рр.) зберігаються «дани, подати и работы всякого наименования, отбывавшимся **предшественникам нашим, князьям и владетелям Подолья**» (виділення наше. — Г. К.) (Грушевський 1894, с. 301), однак згадок про можливу данину ординцям немає.

Тобто на початку 1390-х рр. на території Східного Поділля данина надходила Коріятовичам, але пам'ять про можливість виплат «у татари» ще фіксувалась у документах, що підкріплювалося також реальною загрозою ординських набігів, особливо на прикордонних територіях. Проте збереження відповідної клаузули впродовж значного часу можна також пояснити усталеною традицією політики литовських князів «старини не рухати», зокрема і в оформленні документів. Привертає увагу спостереження сучасних дослідників про те, що документи Федора Коріятовича та руської канцелярії Владислава Ягайла в 1393/1394—1399 рр. готувала одна й та сама особа. Цей же писар виконав західноруський переклад послання Тохтамиша Ягайлові від 20 травня 1393 р. (Ми-

хайловський 2016, с. 193-199; Полехов 2018, с. 314-315).

Більшість сучасних дослідників датують «Повесть о Подолье», що зберіглася у складі трьох літописних зводів Великого князівства Литовського, початком 1430-х рр. (Полехов 2014, с. 33). Звернено увагу, що це історичне джерело написано на підставі офіційних урядових джерел великокнязівської канцелярії (Шабунько 2000, с. 59). Але крім того, на початку 1430-х рр. ще були живі свідки золотоординського панування, «ординських баскаків» та «ватаманів». Напевно, якась їх частина (їхніх дітей та онуків) продовжувала жити на тих самих місцях, а також виконувати звичні фіскальні функції на користь литовських князів («*вошед в приязнь со атамани*»). Джерела зберегли інформацію про Пафнутія, онука хрещеного баскака Мартіна в Боровську, який чув розповіді свого діда ще наприкінці XIV ст. (Зимин 1952, с. 4-5).

Поява баскаків на Русі пов'язується з організацією апарату посадових осіб, упорядкованих за десятковою (децимальною) системою, спрямованою на максимально можливе отримання прибутків та посилення контролю над завойованими територіями (Темушев 2012, с. 93, 96; Вернадский 1997, с. 158). Золота Орда отримувала з Русі 15 видів податків, і всі вони збирались баскаками (Тейджан 2010, с. 77-78).

Більшість дослідників вважають тотожними слова «баскак» (тюрк.) і «даруга» (монг.), що походять від слова «давити» — ставити, відтискувати печатку (Федоров-Давыдов 1973, с. 30-31; Vásáry 1976, s. 188; 1978, s. 201; Григорьев 2004, с. 23-24; Кривошеев 2015, с. 203-204; Почакаев 2009, с. 105-106; Абзалов 2011, с. 126-127, 150). Однак частина дослідників розрізняють їх за функціональними повноваженнями (Греков, Якубовский 1950, с. 131). У сучасних дослідженнях також звертається увага на особливості їх функціонування в конкретному регіоні та в конкретний час згадки в джерелах. Зокрема, наголошується, що баскаки були присутні на території руських князівств, їхніми резиденціями були великі міста. Даруги перебували при дворі хана (Маслова 2014, с. 23, 30-31, 34). Разом із тим зауважується, що терміни «баскак» і «даруга» ніколи не трапляються одночасно в одному й тому ж документі (Почакаев 2009, с. 105). У персидських авторів «баскак» чергується з терміном «шихне». У Середній Азії ті самі особи в

джерелах згадуються під обома назвами (Маслова 2014, с. 28).

За спостереженнями дослідників, «баскак», «шихне» і «даруга» у різних частинах Монгольської імперії в XIII ст. чергувалися і тільки в окремих регіонах застосовувалося якусь одну із назв (Vásáry 1978, s. 205). Однак, можливо, що на Русі певні зміни у використанні термінів «баскак» і «даруга» у джерелах були зумовлені значними змінами в клановому та племінному складі правлячої еліти Золотої Орди, що супроводжувалися міграцією чисельних орд на багато тисяч кілометрів, а також значним скороченням території для можливого здійснення своїх функцій баскаками, особливо з початком «великої зам'ятні» в Золотій Орді та наслідками Синьоводної кампанії Ольгерда 1362 р. (Дата цієї події 1362 чи 1363 р. залишається дискусійною, що зумовлено використанням різних хронологій у джерелах; сучасний огляд та критику див. Лицкевич 2019, с. 607).

Спостереження за змістовим наповненням терміна «даруга» дозволяє твердити, що його могли застосовувати й щодо правителя взагалі, а також указувати на певні хронологічні зміни в його значенні (Усманов 1979, с. 209-210). У завойованому Китаї до функцій даруг, крім загального нагляду та права накладання печатки на документи, відносять: 1) перепис населення; 2) набір до війська з місцевого населення; 3) облаштування поштових станцій; 4) доставку данини до ханського двору (Палладий 1910, с. 123-124, прим. 646).

Але їхня суть полягала у забезпеченні інтересів ханської влади на підкорених землях та виплаті регулярної данини, що і відзначають більшість дослідників. Як і Плато Карпіні, який для 1240-х рр. зафіксував їх перебування на Русі та засвідчив їхні функціональні повноваження: «*Башафов (Baschathos), или наместников, своих они ставят в земле тех, кому позволяют вернуться; как вождям, так и другим подобает повиноваться их мановению, и если люди какого-нибудь города или земли не делают того, что они хотят, то эти башафы... разрушают их города и землю, а людей ... убивают при помощи сильного отряда Татар ... как недавно случилось ... с одним городом, который они сами поставили над Русскими в земле Команов ... Сверх того, они требуют и забирают без всякого условия золото и серебро и другое, что угодно и*

скільки угодно» (Путешествие в восточные страны 1957, с. 56).

Припускають, що слово «баскак» було запозицено монголами в уйгурів, які мали безпосередній стосунок до «тамги» як печатки і «податку» (Тезджан 2010, с. 76). Або що інститут баскацтва чи даругачаїв монголи запозичили від киданів (Абзалов 2011, с. 48). Іноді в Монгольській імперії використовували слово «даругачи», яке невдовзі під впливом уйгурських писарів отримало первинний вигляд «баскак». Слово «даруга» монгольською мовою вимовлялось як «даруха», «даругачи» — як «дарухачи» і означало «давити», «притискати», «звужувати», ідіоматичним значенням було «ставити печатку». Термін «баскак» розглядають як такий, що прийшов на зміну «даругачи»; іноді його виводять від тюркського «mühür bas» — «натискати на печатку». Том «баскак» — це також людина, яка натискає на печатку (Тейджан 2010, с. 76).

За китайськими джерелами 1268 р., було заборонено призначати на посади «дарухачи» нунчжи, киданів і китайців, це право зберігалося за мусульманами, які переселились із заходу, уйгурами, найманами й тангутами. Але переважно «дарухачи» призначалися з монголів (Палладий 1910, с. 124, прим. 647).

Не існує також одностайності з приводу кореляції адміністративних одиниць «тьма», «баскацтво», «даруги» («дороги»). Сьогодні переважає думка, що невдовзі після завоювання Східної Європи монголи з метою організації регулярного збору данини поділили Русь на окремі територіальні утворення — «тьми», кордони яких збігалися з кордонами давньоруських князівств. Свого часу аналіз ярлика кримського хана Менглі-Гірея 1506—1507 рр. великому князю литовському Сигізмунду, де згадуються Київська, Володимирська, Подільська тьми, дозволив припустити, що термін «тьма» міг застосовуватись у спеціальному значенні податкового округу, розмір якого визначався відповідно до кількості данини (Насонов 1940, с. 98-99). 1360 р. Дмитро Костянтинович Суздальський отримав «великое княжение, 15 темъ». «Тьма», «туман», «тюмень» могли означати також число 10 000, дрібні та значні територіальні утворення. «Дастъ на нем 10 000 рублев серебра, еже есть тьма» (ПСРЛ 1949, с. 187; Аверьянов 2004, с. 205-206).

На зв'язок між «тьмами» й «даругами» («баскаками») указують також інші дослідники. У добу каганів і ранніх джучидів термін «даруга» означав посаду, що дорівнювала військовому губернатору, звідси й великі територіальні одиниці під назвою «даруги» (чи рос. «дороги»). ««Даруга» означал гражданский чин, лицо, в ведении которого наравне с территорией тумена — населения, выставяющего десять тысяч войск — находились города и отдельные селения» (Усманов 1979, с. 210). А пізніше «даругами» стали називати територіальних адміністраторів взагалі, незалежно від їх розмірів.

За Іпатієвським літописом, найперша згадка про баскака на Русі датується 1255 р. і пов'язана з Поділлям, зокрема з Бакотою: «... посла Левъ дворьского перед собою»; «изъѣхавше яша Милья(и) баскака» (ПСРЛ 1843, с. 191). За писемними джерелами, в Північно-Східній Русі баскаки з'явилися у третій чверті XIII ст. і в цілому зникли в першій половині XIV ст. Але в окремих випадках вони згадуються ще й у другій половині XIV ст.: в докончання московського і рязанського князів 1381 р. стосовно Тули: «как было при ц(а)р(и)це при Таудуле, и коли ее баскаци ведали» (цит. за: Маслова 2014, с. 30).

В останніх дослідженнях звернено увагу на те, що текст зробленого з ярлика Менгу-Тимура 1267 р. згадує баскаків на рівні трох вищому за князівський (Майоров 2020, с. 71). У ярлику Тюляка митрополиту Михайлові 1379 р. волосні «даруги» (баскаки) розташовані між улусними князями й просто князями: «... татарским улусным и ратным князем, и волостным самым дорогам, и князем ...» (Памятники русского права 1955, с. 465). У Північно-Східній Русі джерела згадують про великих баскаків, чи просто баскаків, а також даруг «волостей, городов, селений». 1432 р. московський князь Василій Васильович зупинявся в московського дороги (тобто даруги, чи баскака) Мин-Булата в його Орді (Почекаев 2009, с. 106, 187).

Висловлювалася думка, що в першій половині XIV ст. функції баскаків зі збору данини було передано руським князям (Греков, Якубовский 1950, с. 221). Літописи востаннє згадують баскака в Київській землі під 1331 р., коли численна делегація новгородського владика, зважаючи на небезпеку від литовців, «межи Литвы и Києва уходомъ бежали,

и ... того убъжали и приехали под Черниговъ городъ. И ту пригнался Киевьскыи князь Федоръ с баскакомъ Татарьскимъ въ 50 человекъ розбоемъ, и ... мало кровополитие не уцинилося промежю ими, нольны наши съ себе окупъ даль ...» (ПСРЛ 1917, с. 249-250). Але це не означає, що між 1331 і 1362 рр. у Київській землі не було баскака, адже повідомлень джерел про регіон із цього періоду практично не зберіглося.

Про найдавніше згадане в джерелах місце перебування баскака на Русі — м. Бакоту відомо дуже мало. Розкопки пам'ятки дали досить обмежену кількість матеріалу та об'єктів, що можуть датуватися XIII—XIV ст. (Винокур, Горішний 1994). Це може бути пов'язано з неодноразовим руйнуванням міста та знищенням його населення в зазначений період. Однак привертають увагу залишки великої споруди палацового типу, що, за припущенням дослідників пам'ятки, могла належати намісникові Немірі, згаданому в документах 1382—1392 рр. (Винокур, Горішний 1994, с. 232). У сучасних дослідженнях звертається увага на імовірно тривалу пам'ять про Бакоту як давню столицю Пониззя, а також на можливу реконструкцію шляху зі Львова до Білгорода, що проходив через Кам'янець, Бакоту, Старий Орхей, Костешти. Про значення міста свідчить також той факт, що в 1442—1443 рр. як заставу в 1600 гривень — королівський маєток, замок Бакоту отримав один із найбільших кредиторів короля К. Щуковський (Михайловський 2012, с. 186, 190, 102, карта 1). Можливо, як населений пункт, що і в XV ст. приносив значні прибутки.

На території Східної Європи фіксується низка районів, які протягом певного часу безпосередньо підпорядковувалися баскакам і не контролювалися руськими князями. Привертає увагу їх розміщення поряд із найважливішими торговельними комунікаціями. Зникнення таких територіальних утворень пов'язується з наслідками епідемії чуми 40—50-х рр. XIV ст., наслідками «великої зам'ятні» в Золотій Орді, повторною епідемією 60-х рр. XIV ст., а також литовською військовою експансією (Майоров 2020, с. 73-75, 80-81). У сучасних дослідженнях також зазначено, що в регіонах, де була знищена влада місцевих володарів, баскаки грали помітнішу роль (Маслова 2014, с. 23). Відсутність згадок про будь-яких князів на Поділлі

в XIV ст. до Коріятовичів може свідчити про те, що регіон належав саме до таких територій (Михайловський 2017, с. 67).

У сучасних дослідженнях системна криза у величезній поліетнічній Золотій Орді пов'язується з цілою низкою факторів. Серед них називають: боротьбу за ханський престол відразу кількох Чингізидів, значне погіршення природних умов, занепад землеробства й скотарства, торгівлі та ремесла, зменшення притоку данини й військової здобичі, розлад грошового обігу, ослаблення центральної влади. А також наслідки пандемії чуми, летальність від якої сягала 70—80 %, а в окремих місцях — і до 100 % населення. «Не восполнимой утратой» називають і значне скорочення товарообігу через італійські торгові республіки (Измайлов 2018, с. 33, 36, 40). «Баскаки» («даруги») не могли залишатися осторонь розгортання запеклої боротьби між представниками різних кланів за природні, людські та грошові ресурси, яких гостро не вистачало. Тож дуже ймовірно, що старі баскаки (як представники колишніх ханів, певних родів і кланів) часто стояли на перешкоді їх розподілу і були усунуті. Поширення ж терміна «даруг» у Північно-Східній Русі може бути пов'язане з появою представників нових кланів, часто з Далекого Сходу.

Проте на більшій частині українських земель, безперечно, зникнення «баскаків» пов'язане з діяльністю Коріятовичів та виправою Ольгерда 1362 р. Закріплення їхньої влади на більшій частині Поділля унеможливило й появу «даруг». Окремі орди, що залишалися в прикордонних степових і лісостепових районах України, вже не могли забезпечити регулярний збір і розподіл данини, але були спроможні на разові набіги, захоплення полонених тощо. Що в умовах гострої нестачі ресурсів, зокрема і внаслідок згаданих вище факторів (Измайлов 2018, с. 33, 36, 40), надавало таким набігам регулярного й загрозового характеру. Напевно, боротьба за природні, людські та грошові ресурси значно загострилася з розгортанням кланової боротьби в Золотій Орді. Кочовий представник Улусу Джучи насамперед диференціював ідентифікував себе з конкретним родом (мангит, кипчак, найман, аргин та ін.).

Кланова система Золотої Орди — інститут чотирьох карачи-беків (представників чотирьох основних племен), із часом зазнавав

значної трансформації та істотно різнився в різні періоди в степах і землеробських районах. У степових районах після «великої змятні» виокремилася значна кількість інших племен, що комутували між собою (Сабитов 2012, с. 118-119). Відцентрові тенденції до самостійності у своїх володіннях середини XIV ст. найбільш економічно потужних представників ординської еліти пов'язують саме з західними землями Золотої Орди, де райони осілости, залишаючись зобов'язаними даниною ханові, фактично опинилися за межами реального військово-політичного контролю ханської ставки, про що свідчать подільські події, що сталися після смерті Узбека 1342 р. (Параска 1981, с. 83).

У боротьбі за власне виживання та основні ресурси очільники таких кланів були змушені шукати нових союзників серед найближчого оточення. І, напевно, не тільки відносно невеличку Галичину, а й найближчі подільські землі представляли також сім татарських князів, із якими за «особисту данину» домовився польський король Казимир III 1356 р. *«Польський король вирядив спеціальних послів із відповідними дарами»* (Шабульдо 2006, с. 14) чи за іншим варіантом перекладу: *«через свого посла він вислав їм цінні подарунки»* (Гулевич 2013, с. 148). Можливо, йшлося про очільників семи орд, що кочували вздовж чи поблизу північних приток Дністра, серед них Смотрича. Припускається, що саме землі між річками Стрипа і Збруч, **а також по течії р. Смотрич** мав на увазі Ян Длугош, коли писав про напад 1352 р. запрошеної Ольгердом Великої Орди на підвладне Польському королівству Поділля (Шабульдо 1987, с. 50-51).

Свого часу І. А. Лінниченко зробив слушне зауваження, що рівень тиску татар на Південну Русь залежав від особистості баскака, що кочував із своєю ордою поблизу, а також, коментуючи повідомлення джерел про напади татар із русинами на Угорщину 1332, 1334, 1335 рр., що це могли бути татари подільські й русини — мешканці Поділля (Линниченко 1907, с. 95).

Згадка про баскаків у множині в літописній оповіді «Про Поділля» свідчить, що близько середини XIV ст. їх було там щонайменше кілька. Актіві джерела підтверджують існування в західних землях кількох орд наприкінці 40-х рр. XIV ст. на чолі з темниками,

улусними князями («князи темнии») (Шабульдо 1987, с. 70). Згадка в ярлику Менглі-Гірея 1506—1507 рр. Великому князю Литовському Сигізмунду про *«Подольскую тму, Каменецкую тму, Брацлавскую тму, Сокальскую тму»* (Акты, относящиеся к истории... 1848, с. 4-5, № 6) дає підстави припускати, що Подільська земля в XIV ст. могла забезпечувати й комплектувати щонайменше чотири тумени. Це не означає, що близько середини XIV ст. кожен із подільських туменів обов'язково налічував чи комплектував і харчував 10 000 людей. Слово «тумен» («тьма») має значення «10 000» і «дуже багато». Наприклад, у структурі суннської імперії ціла група князів, що були очільниками від кількох до десяти тисяч людей, мали звання «ваньци» («темник») (Крадин 1992, с. 141).

У сучасних дослідженнях замки Сокоlecь, Звенигород, Черкаси та Маяк відносять до Брацлавської тьми, яка локалізується між Дніпром та Дністром (Галенко 2005, с. 140). Але свідчення зі згаданого вище ярлика Сокальської тьми дозволяє говорити про окрему адміністративну одиницю на Побужжі. Згадка про підтвердження права воеводи Гринька осаджувати людей у двох місцях на р. Русава в документі 1391 р. окреслює межу адміністративної одиниці з центром у Брацлаві і дає змогу стверджувати, що територія між Бугом і Дністром була поділена між Кам'янецькою й Брацлавською адміністративними одиницями. Припускається, що згадане в грамоті м. Сокоlecь, яке дало назву Сокоlecької волості, є с. Сокоlecь Немирівського р-ну Вінницької обл., але на це можуть претендувати ще кілька пунктів у межах Східного Поділля (Гедзь 2012).

Привертає увагу також зафіксована в листуванні Саган-Гірея із Сигізмундом-Августом згадка під 1547 р.: *«и в листе своем писал, именуячи которые в рочища есть по Богу по реке и по Синей Воде: Яркумаклы и Янькзилунгу, именуячи тья поля и земли своими, абы тежь мои люди там не кочевали, кони и быдла и овецъ своих не паствили. Ино тые есть земли и в рочища, яко теперъ суть, и знаки того же преьсе моего Саинь Цара Езюбекъ Чааньбекъ Цара кочовища были* (виділення наше. — Г. К.), *якожь они и до сихъ часовъ у тыхъ кишеняхъ есть похованыи теперъ тые кешени стоятъ»* (Книга посольская метрики... с 41, № 28; Петрунь 1928b, с. 162). Тобто

ще в середині XVI ст. значна територія в басейні річок Південний Буг і Синюха усвідомлювалася як особисті кочовища золотоординських ханів Узбека й Джанібека, а не окремих улусних князів («князи темний»). Не виключено також, що значна увага літописів до Білобережжя була спричинена саме цим, адже кочовики називали Південний Буг Білою Водою — Ак-Су (Смирнов 1887, с. 681; Галенко 2005, с. 140). Можливо також, що збереження особливого статусу цієї території протягом певного часу була зумовлена різницею в податковому навантаженні. Наприклад, у Хузистані основний поземельний податок «харадж», що збирався з сільського населення натуральними продуктами (зерном), вилучався у кількості 10 % валового врожаю з приватновласних земель і 60 % — із державних (Петрушевський 1960, с. 342). У Середній Азії кожен із чотирьох основних родів володів певною територією. Але поряд із родовими територіальними одиницями в джерелах згадуються окремі території, що створилися свого часу навколо окремих ханів і царевичів (Бартольд 1998, с. 168).

Важливим видається й можлива локалізація ідентифікація Ябу-города у згаданих вище джерелах на Південному Бузі — з руїнами Акмечеті (Петрунь 1928а, с. 166) чи з містом Сині Води на місці сучасної Торговиці. Сама назва «Ябу» («йабгу») розглядається як титул намісника з числа найближчих родичів володаря (Шабульдо 2005, с. 18-19). Часто баскаків називають намісниками ханів (пор. також Плато Карпіні), що належали до еліти монгольської імперії та мали титул еміра. Тож і Ябу-город міг бути резиденцією баскака, що відповідав за відправлення данини, але напевно мав і інші повноваження.

В окремих випадках функції «даруги» передавались правителю області (Греков, Якубовський 1950, с. 131). Хоч точно не відомо про місця перебування подільських баскаків. М. Г. Крамаровський вважав, що вони перебували в Криму, і пов'язав їх із трьома розбитими Ольгердом володарями: *«русский летописец подольстил крымским эмирам (Кутлубуге, Хаджи-бею и Дмитрию), называя их ... «отчичами и дедичами Подольской земли ...», но точно определил их баскаческую сущность (виділення наше — Г. К.)»* (Крамаровський 2003, с. 518). Дійсно, хтось із них міг обіймати чи поєднувати посаду баскака на

1362 р., і його повноваження поширювалися також на частину подільських земель. Проте значна територія, постійна увага литовських князів (військові конфлікти, мирні угоди) до «князів темних» західного регіону дозволяє припускати наявність і власних баскаків на Поділлі.

Основний спосіб господарювання і саме існування кочівницьких угруповань передбачає меридіональне кочування вздовж значних річок. Улітку стада переганяли на північ, де трава не так сильно пересихала від спеки і було більше води, а взимку на південь, де було менше снігу і слабші морози. Однак така різниця в кліматі стає відчутною на відстані не менше ніж 100—200 км, тому золотоординські улуси приймали форму довгих меридіональних смуг по кілька сотень кілометрів, і кордонами таких кочових територій і відповідних улусів повинні були бути великі ріки. Такий спосіб господарювання передбачав напівкочові форми організації відповідних орд із тривалими зупинками біля сінокісних угідь. Тривалі зупинки створювали умови для розвитку землеробства й ремесла, появу постійних поселень із кам'яними будівлями (Шенников 1987, с. 90-91, 87). Тому частина території Поділля була й харчовою базою, місцем кочовищ основних ординських орд, а також поселень зі змішаним татаро-слов'янським населенням.

Поділля розглядається основною хлібною базою для західних груп ординців. Пам'ять про родючість подільських земель татари зберігали ще наприкінці XV ст. 1489 р. гданські послы повідомляли, що татари з жінками й дітьми стало займають землі, орють і засівають їх (Гулевич 2013, с. 149, 170, прим. 115). Тому, напевно, до функцій подільських баскаків належало також забезпечення західних і південних орд продовольством, насамперед зерном. Безперечно, що накопичення значних матеріальних ресурсів потребувало і охорони, великих будівель, що могли забезпечити їх зберігання. Не виключено також, що до функцій баскака належав контроль за справедливим розподілом прибутків із завойованої території між представниками різних орд і кланів. Наприклад, прибутки із Судака ділилися між чотирма татарськими князями (Федоров-Давыдов 1973, с. 31). За пізнішими документами кінця XV ст. ясак із *«Одоевских городов»* ділився порівну *«по старине»*: тисяча алти-

нів — ханові, тисяча алтинів — «даругам» (Хорошкевич 2001, с. 236).

Вилучення величезних ресурсів вимагало налагодженого й значного фіскального апарату, що охоплював і місцеве населення. Помічниками баскаків називають казначей, а на Поділлі — отаманів. До урядовців, що займалися питаннями данини, відносять: розподільників подушного податку, контролерів за забезпеченням продуктами сільського господарства, збирачів («поборщики»), поплужників («взыскатели поплужного налога») (Шпулер 2016, с. 348). Коріятовичі «вошли у приязнь со атамани», що, певно, означало також переспрямування діяльності цих структур: збір податків тепер здійснювався на користь литовських князів, що і забезпечувало концентрацію та накопичення ресурсів для побудови інших державницьких структур, розбудови міст, організацію оборони, виробництва власних грошових знаків тощо.

Питання про походження слова «отаман» («ватаман») належить до дискусійних. Серед дослідників переважають дві основні версії: можливими першоджерелами називають німецьку і тюркські мови. Слово «отаман» («ватаман») пов'язують із татарським «одаман» — старший пастух, але отамани іноді проявляли себе і в сфері набігів (Егоров 1964, с. 278). За повідомленням молдавського літопису Григоре Уреке (1642—1647), легендарний засновник Молдавської держави Драгош був «виборним предводителем пастухов из Ардяла» (тобто відповідав «атаману», якщо «атаман» — «старший пастух»). — Г. К.). За сучасними даними, Драгошу, що діяв близько 80-х рр. XIII ст. чи в середині XIV ст., за короткий термін удалося визволити Молдову від ворогів, включаючи татар (Руссєв 1999, с. 381-382).

До пізнього середньовіччя на території України фіксуються фіскальні функції отаманів: вони завідували збором «припадлыхъ пожитков» і, можливо, данини та ін. З початку XVIII ст. «ватамани» замінюються сільськими війтами (Грушевский 1894, с. 301). За українськими і молдавськими документами XIV—XV ст., ватаман — виборний сільський староста, представник сільської общини на руському праві, тіун (ред. Гумецька 1977, с. 156). Співіснування «отаманів» і «старців» у Київській землі (Клепатский 2007, с. 392-393) пов'язується з давніми кордонами порядкування, відповідно, Орди та Литви (Ру-

сина 1998, с. 83-84). Сучасний дослідник М. Крикун, аналізуючи можливу спадковість воєвод від отаманів, зазначає, що Коріятовичі могли використати систему місцевого управління, яка склалася до вигнання татар, і в такому разі небезпідставно можна припускати, що то була саме воєводська система (найдавніша згадка про воєвод на Поділлі датується 1374 р.). Дослідник також звернув увагу, що на Поділлі поняття «воєвода» й «староста» збігалися, були ідентичними. За такими подвійними назвами у джерелах початку XV ст. згадуються бакотський та червоноградський воєвода/староста (*capitaneus*) (Крикун 2011, с. 687, 692). 1374 р. Смотрицьким воєводою був Олеско, а 1375 р. — Рогожко (Сіцинський 2003, с. 12).

І. Г. Добродомов присвятив цьому слову окрему працю. Учений пов'язав «ватаман» із «ватагою»; «ватаман» був начальником «ватаги», слово вважається старим запозиченням із давньочуваської (булгарської) мови. В інших тюркських мовах, споріднених із чуваською, це слово означало намет, юрту, шалаш чи кімнату і звучало як «отаг», «отак», «отау», «отуу». «Ватаг» + «ман» > «ватагман» > «ватаман» > до XV ст. стає термінологічним означенням керівника козацьких загонів усіх рангів. Слово «одаман» — «старший чабан» збереглося в кримськотатарській, кумикській, ногайській мовах. «Атаман» перейшло також у мови багатьох інших народів, враховуючи німецьку, угорську, румунську. Дослідник заперечив зв'язок між нім. *hauptmann* (капітан) і *hataman* (*hatman*) і *hetman* (гетьман) і вважав, що середньонімецьке *häuptmann* та українське «гетьман» мають західне походження і ніяким чином не можуть бути пов'язані зі східним терміном «(в)атаман» (Добродомов 1972). Але, напевно, вже на ранніх етапах європейці повинні були якось узгоджувати зрозумілі їм терміни з ієрархією монгольських посадових осіб. Свого часу М. Дашкевич запропонував власне бачення цього явища: «Случайно оба эти слова, гетьман и отаман, приближаясь друг к другу фонетически сошлись и в своем значении, и потом их начали употреблять даже одно вместо другого, отту-то их отождествление» (Дашкевич 1876, с. 46).

Слово «атаман» розглядається в одному ряду з іншими східними титулами: «атабай», «атабей», «атабек» («ата» — «отець» +

«бек» — «князь», трапляється як титул на монетах), «аталык, «атахан» (Гафуров 1987, с. 82-83).

Варта уваги версія, що «атаман» походить від ат = ата (батько) і томан (туман) = тьма (10 000) (Горяев 1896, с. 438). Цю версію підтримував знавець історії Поділля Н. Молчановський: «Вероятнее всего, слово это произошло от татарского «*топан*», т. е. начальника 10-тысячного отряда или самый отряд. С течением времени это слово могло быть применено к каким-то должностным лицам на Подолье...» (Молчановский 1885, с. 142). Така версія видається надзвичайно привабливою з огляду на історію Поділля. Адже звичайні сільські старости (хоч їхня підтримка була вкрай важливою) чи керівники невеликих загонів навряд чи заслужили б таку увагу літописів. Підтримка і перехід кількох керівників ординських туменів на бік литовських князів якраз і могли вирішити долю Поділля. Якщо взяти до уваги той факт, що подільські отамани, як і руські князі, відповідали за збір данини та були очільниками відповідних військових з'єднань і могли мати тюркське, руське чи молдовське походження.

Слово «атаман» також означало «*главарь, предводитель — как отец*», тому в запорозьких козаків чи взагалі у всіх, хто об'єднувався у військові загоны, очільника називали — «батько» (Гафуров 1987, с. 86). Привертає увагу надзвичайна поширеність різноманітних отаманів в Україні в козацьку добу: отаман кошовий, отаман курінний, отаман наказний, отаман городовий (старший над городом), отаман рибальський, отаман сільській та ін. Свій «ватаман» був і в одному з сіл (с. Біла), що належали до Смотрицького замку 1494 р. (Сіцінський 2003, с. 14-15).

Більшість дослідників погоджується з тим, що в 40—50-х рр. XIV ст. почалося активне витіснення ординців із території Поділля. І що саме в ході постійного суперництва між Польщею, Литвою, Угорщиною та Золотою Ордою за перерозподіл західної спадщини Київської Русі окреслюються політичні контури Поділля (Шабульдо 1987, с. 42-45; Білецька 2004, с. 106-108).

У наявній історіографії немає одноставної думки і щодо терміна «виход», його реально-го змісту та співвідношення з іншими формами поборів на користь Орди протягом тривалого часу. За документами Північно-Східної

Русі, до 70-х рр. XIV ст. (уперше згадується 1375 р.) в договірних грамотах терміна «виход» не було, замість нього використовувався термін «ордынская тягость». У низці актів першої половини XV ст. «виход» було замінено словом «дань», а в середині XV ст. термін «дань» знову поступився «виходу» (Хорошкевич 2001, с. 230, 233).

Саме слово виводять від арабського терміна «харадж» — податок, данина, від «хараджа» — «виходить» (ред. Бархударов 1976, с. 271). Окремі дослідники (І. Г. Добродомов) вважають «виход» калькою «хараджа» — зі значенням «поземельний «податок на немусульман», пов'язаним із прийняттям мусульманства в Золотій Орді за Узбека (1312—1341) (Хорошкевич 2001, с. 234).

В Ірані до монгольського завоювання «*харādж*» був основним поземельним податком, згодом з'явився новий податок — «*купчур*» (від «пасовисько»). У монголів-кочовиків зі скотарським способом господарювання така форма обкладання вважається основною. Але після захоплення великої кількості земель з осілим землеробським та міським населенням монгольська влада називала терміном «купчур» інші прями податки з осілого населення. Уведений монголами за китайським взірцем купчур залишався подушним податком. «*Харādж*» — поземельна подать; в Ірані XIII—XIV ст. зберігалися дві форми збору цього податку: у вигляді частки врожаю та грошова — з обмірної площини землі. У джерелах вони часто позначаються виразами «*ба джинс*» — «в натурі» та «*ба накд*» — «в грошах» (Петрушевский 1960 с. 360-364, 378-379).

У турецькій мові лексичне значення податку «виход» відповідає податку «харадж» (Камалов 2016, с. 125). На початку 1340-х рр. галицький управитель Дмитро Детько, який залежав від Золотої Орди (а можливо, і відповідав за збір і відправлення данини. — Г. К.) разом із Данилом з Острова звернувся до Узбека з тим, що Казимир захопив Русь та затримав виплату данини: «*tributgue per Ruthenos Tartaris dari consueta reddi prohibuisse*» (Kronika Jana z Czarnkowa 1872, s. 622). У польському перекладі — польський король: «*Rus najechał i opanował i zabronił oddwac haracz (харадж, виділення наше. — Г. К), jaki Rusini Tatarom zwykli byli płacić*» (Kronika Janka z Czarnkowa 1907, s. 2).

Як вважають сучасні дослідники, «в терміні «виход» найбільше емко виражалась необхідність отчислення в пользу Орды ежесодной определенной сумми (виділення наше. — Г. К.)» (Хорошкевич 2001, с. 234).

Данина з Русі була найважливішим чинником панування Золотої Орди у Східній Європі, одним із головних джерел, що забезпечували військово-політичний потенціал золотоординської держави. Відцентрові тенденції, протиборство багатьох ординських кланів за гегемонію у Східній Європі, рушійні зміни в економічному та політичному розвитку східноєвропейських князівств призвели до призупинення і значного скорочення виплат регулярної данини в 1360—1370 рр. у багатьох куточках величезної держави, зокрема Північно-Східній Русі. Виникали ситуації для призупинення виплати данини в Орду чи її відправлення у зменшеному розмірі. Але в цілому данина регулярно сплачувалася з князівств Північно-Східної Русі.

Джерела засвідчують, що влітку 1380 р., за кілька місяців до походу на Русь Мамаєві послали привезли вимогу виплачувати вихід часів Джанібєка: «...нача Мамай слати кь князю Дмитрию вихода просити, како было при Чанибьки цари, а не по своему докончанию, како с ним докончиль» (Сказания и повести... 1982, с. 18; Аверьянов 2001, с. 185). Аналіз джерел дозволяє дослідникам стверджувати, що в 1371 р. Дмитро Донський погодився на виплату збільшеної данини з Московського князівства, але ця сума все одно була меншою за данину, що надходила в Орду за Джанібєка (1341—1357). 1374 р. Москва, скориставшись напруженою ситуацією в Орді, призупинила виплати. Перед масштабним вторгненням Мамаєвої Орди Дмитро Донський погодився повернутися до її сплати, але його пропозиція не була прийнята (Горский 2003, с. 99, 88, 92). Джерела свідчать, що, як і в середині 1370-х рр., 1381 р. домовленості між князями з приводу ординської данини допускали можливість як виплати данини, так її призупинення. «А будет нам дати выход, по думе же, а буде не дати, по дум-ъ же» (1375 р.), «... мир или данье с единого со княземъ с великимъ з Дмитриемъ» (1381 р.) (ред. Бахрушин 1950, № 9, с. 26, № 10, с. 30).

Похід Тохтамиша на Московську Русь 1382 р. повернув «нормальні відносини» з Ордою — підкорення Тохтамиша законно-

му цареві і виплату данини (Горский 2003, с. 115). В історіографії існують різні думки з приводу конкретної суми у виплаті данини. Припускають, що сума виплат регулярної данини з 1383 р. була меншою ніж та, що потрапляла в Орду за Узбека й Джанібєка; можливо, така чи трохи більша за домовленість між Мамаєм і Дмитром Донським 1371 р. (Горский 2003, с. 112). Повідомлення літопису під 1384 р. свідчить, що: «Того же лета бысть великая дань тяжкаа по всему княженію великому, всякому без отдатка, со всякие деревни по пьлтинь. Тогда же и златомъ даваше в Орду (виділення наше — Г. К.), а Новгородъ Великий взя князь велики даль черныи борь» (ПСРЛ 1922, стб. 149). Висловлювались припущення, що тут ідеться про заборгованість за минулі роки (Павлов 1958, с. 102; Горский 2003, с. 115). Але, напевно, мова про повернення порядків часів Узбека та Джанібєка з виплатами заборгованості. Розмір данини з XIII і до кінця XV ст. у Північно-Східній Русі залишався незмінним та дорівнював «полугривні» (полтині — 100 денег) з сохи (Шапино 1987, с. 96).

У документах Північно-Східної Русі кінця XIV—XV ст. є згадка про можливість не виплачувати регулярну данину, відтермінування, призупинення виплат у разі зміни політичної ситуації, але не про її повне припинення. Численні документи містять характерну формулу: «А переменит Бог Орду, дети мои не имут давати вихода в Орду, и который сын мой возьмет дань на своем уделе, то тому и есть» (ред. Бахрушин 1950, с. 36, № 12, с. 54, № 19, с. 56, № 20, с. 59, № 21, с. 61, № 22, с. 64, 66, № 24, с. 71, № 27, с. 76, 79, № 30, с. 85, № 33, с. 88, № 34, с. 90, 93, 96, 99, № 35, с. 108, 111, 113, 116; Горский 2003, с. 156).

За спостереженнями дослідників, ця формула, започаткована в заповіті Дмитра Донського (1389 р.), зберігається в духовних і договірних грамотах Василя Дмитровича (1389—1425), Василя Васильовича (1425—1462). Таким чином висловлювалося сподівання, що ще за життя цього покоління з'явиться можливість не відправляти данину в Орду, не виключено — за досвідом 1374—1380 рр. (Горский 2003, с. 120).

Але іноді формула змінюється: «А коли яз, князь велики, в Орду не дам, и мне у тебя не взяти (1445 р.)». Така формула набуває поширення за Івана Васильовича (1462—1505)

(ред. Бахрушин 1950, с. 126, № 43, с. 131, 134, 137, 139, № 45, с. 147, № 47, № 48, с. 171, 174, № 56, с. 182, 185; № 58, с. 197, № 61; Горский 2003, с. 156). Слушним є зауваження, що можливість несплати виходу за Івана Васильовича пов'язується вже з волею князя, а не «переменною» Орди (Горский 2003). Однак це не змінює суті питання, на відміну від Поділля: данина з Північно-Східної Русі регулярно виплачувалася в Орду до останньої чверті XV ст.

Припинення виплати регулярної данини з Північно-Східної Русі датується 1472 р. і пов'язується з повідомленням Вологодсько-Пермського літопису, який сповіщає, що під час стояння на Утрі 1480 р. Ахмед-хан дорікав Івану III в тому, що він «*выхода мне не дает девятый год*» (Горский 2003, с. 161).

Джерела свідчать, що в XIV ст. «ординський вихід» у Північно-Східній Русі виплачувався сріблом. До 20-х рр. XIV ст. сума ординської данини не визначається. Для 20—70-х рр. XIV ст. її визначають як суму, значно більшу за 10 000 рублів. Після 1380 р. її називають не меншою за 10 000 рублів-злитків (Павлов 1958, с. 108, 112). За даними грамот кінця XIV ст., великокнязівський «ординський вихід» із Великого князівства Володимирського за Дмитрія Донського дорівнював 5000 руб. (щорічно) і 1000 руб. безпосередньо з Московського князівства. По кілька сотень рублів у цій сумі становила данина з невеличких князівств (ред. Бахрушин 1950, с. 31, № 11, с. 35, № 12, с. 38, № 13, с. 49, № 17; Каштанов 1988, с. 8).

Невідомі розміри «ординського виходу» з Рязанського, Тверського, Ростовського, Ярославського, Белозерського, Юрійського, Суздальського, Смоленського князівств та Новгородської республіки. Припускають, що сума ординської данини з руських князівств становила не менше 15 000 рублів-злитків на рік (Кучкин 1991, с. 22).

В Орду руські князі доставляли вже готову кількість злитків установленої данини, що їх збирали й переплавляли на місці. Золотоординську владу, напевно, не цікавило, з якого срібла перелиті злитки. Але їх вага та якість не могли бути меншими за встановлені ханською владою.

На жаль, джерела не зберегли згадки про суму «ординського виходу» для українських земель і для Поділля зокрема. Існує припу-

щення, що в XIV ст. з Поділля данина збиралася золотоординськими монетами, срібними польськими й руськими грошиками, «жженним сріблом», празькими грошами і нещодавно виділеними «подільськими полу-грошками». Причому припускається, що за Коріатовичів данина становила три деньги з людини, за даними документа 1500 р. (Белецкая 2008, с. 101-103). Інструкція литовського князя Олександра Ягелона від 27.IX.1500 р. київському воєводі Дмитру Путятичу, призначеному послом у Крим, визначає конкретну суму щорічної данини з усіх основних прошарків суспільства: «*A ego m(u)л(o)ть г(o)с(по)д(a)рь нашъ, про тебе, брата свого, хочете, то вчинити со своих людей, с князьких и с панъских, и з боярьских, Киевское и Волынское, и Подолское, с каждо(о) ч(е)л(о) века головы велить тебе три деньги давати в каждый год*» (цит. за: Шабульдо 2006, с. 13). Або також за пізнішими джерелами — 200 гривень із коронної частини Поділля (Kolankowski 1930, s. 70).

Згадка про широкі (празькі) гроші на Поділлі є в акті про надання права на самоврядування Кам'янцю князів Юрія та Олександра Коріатовичів (Kurtyka 2004, s. 155-158, № 9а, № 9б; Білецька 2004, с. 113, 302-303), а також окремі знахідки празьких грошів Яна I Люксембурзького (1310—1346) та Карла I (1346—1378) дозволяють стверджувати, що близько середини XIV ст. чеська монета надходила і на Поділля та могла бути джерелом для злитків — основної форми ординського виходу. Про це свідчать і знахідки празьких грошів першої половини XIV ст. в одних скарбових комплексах із гривнями-злитками на Волині.

Скарб із Луцька 1866 р. складався із 185 срібних монет і трьох злитків. Серед надісланих до Археологічної Комісії наявні 150 празьких грошів Вацлава II та Яна I Люксембурзького (Сиверс 1922, с. 13, № 21; Ильин 1921, с. 15, № 16; Bauer 1931, s. 70, № 137). В останній час на вагу двох гривень цього скарбу (193,99 г і 206,08 г) звернув увагу польський дослідник Б. Пашкевич. Автор вважає, що вага одного зі злитків (206,09 г) характерна для лодієподібних татарських, а не новгородських злитків, та пов'язує їх виробництво з генуезькими колоніями на Чорному морі: Кілії, Кафі, Тані. Наприкінці 50-х рр. XIV ст. 60 празьких грошів дорівнювали вазі такого злитка — італійсько-

го «соммо» (близько 206 г) і співвідносилися з татарським дирхемом в 1,51 г. Автор припускає, що саме під метрологічні показники джучидських дирхемів і обрізувалися поширені в Західній Україні празькі гроші (Paszkiwicz 2005a, с. 107).

Дослідникам добре відома грамота від 27 січня 1388 р., де вказано, що польський король Владислав Ягайло позичив у молдавського воєводи Петра Мушата величезну суму — 4000 «рублів фрязького сребра», строком на три роки під заставу м. Галич *«ис тою волостию што к нему прислушаеть»* (Розов 1928, с. 36-37, № 19). Листом від 10 лютого 1388 р. Петро Мушат підтвердив видачу 3000 «фрязького сребра», *«тъм въсомъ што есми почали давати от Луцки, а додали есми оу Сочавъ оусъхъ»* (Бырня, Руссев 1999, с. 248, № 2). Тобто частину срібла у злитках було передано в Луцьку, а частину в Сучаві. Однак станом на 1411 р. не було виплачено 1000 рублів боргу. Тому Владислав Ягайло пише борговий лист ще на два роки під заставу Снятина, Коломиї й Покутської землі за *«одну тысячу рублевъ фрязького сребра ... Пак ли не будет фрязьского сребра, а мы литовские рубли дамы а любо литое сребро. Пак ли не будет литого сребра, а мы заплатимы грошви, по чек фрязькое сребро идетъ...»* (Розов 1928, с. 76-77, № 42).

Тобто «фрязькое сребро» було добре відоме в Литовсько-Руській державі, і йому надавалося пріоритетного значення. Йшлося про злитки, що, як і італійські монети, вирізнялися своєю вагою та якістю. У причорноморських колоніях вони могли бути перелиті з будь-яких якісних срібних монет, що перебували на шляхах та надходили до італійських колоній ще в першій половині XIV ст. Напевно, одним із найперших факторів поширення в Західній Україні обрізаних празьких грошів (значна їх частина за метричними характеристиками наближається до італійських монет) була потреба в обслуговуванні східної торгівлі, яка з 40-х рр. XIV ст. частково опинилася під контролем Коріятовичів. Остання довгий час орієнтувалася на грошові знаки італійського походження та відповідні (чи близькі їм) номінали східного походження. Як і в Північно-Східній Русі, успішне виконання ханських вимог з виплати данини сильно залежало від контролю за Новгородом — основним постачальником срібла

на Русь (Гринберг 2018, с. 515, прим. 37); у Південній Русі такими були причорноморські італійські колонії. Джерела свідчать про надзвичайну «монетизацію» стосунків у причорноморських колоніях та найближчих ординських володіннях порівняно із землеробськими районами Східної Європи. Імовірно, саме злитки італійського походження становили основну частину ординського виходу з Поділля в першій половині XIV ст. У Кафі, судячи з нотаріальних актів і торгових книг, використовувалися злитки срібла з клеймами монетних дворів Генуї та Венеції. 1289 р. датується й перша згадка про *«sommo di Caffa»*. (Еманов 1996, с. 46; 2003, с. 129-130). *«...Серебро слитками венецианского сплава...»* чи *«с печатью Венеции...»*, а також перелиті на місці користувалися надзвичайним попитом на території від Західної Європи до Китаю. *«Серебро кусками продается в упомянутых выше местах либрами, и по большей части из них делают серебряные соммо сплава в 11 унций и 17 денаров чистого серебра в либре. И эти соммы привозятся в Газарию и вплоть до Катая...»*, а також *«...там расходуются венецианские гроссы из серебра Венеции...»* (про Тану) (Хаутала 2019, с. 833-835, 879-880, 892).

Отримуючи значні прибутки завдяки посередницькій торгівлі, італійські республіки фактично перерозподіляли в європейському масштабі ресурси дорогоцінних металів і частково регулювали ціни на золото й срібло (Карпов 1990, с. 174). Отримані у вигляді данини від навколишнього осілого населення чи прямого грабунку товари реалізовувалися за допомогою ординської верхівки й вивозилися за кордон. Для ординської адміністрації та італійської купецької верхівки найважливішим стимулом у «монетизації» стосунків вважається работоргівля (Руссев 2016, с. 174). У довготривалій перспективі для кочовиків вигідніше було змусити осіле населення виплачувати регулярну данину в обмін на захист від інших груп номадів і просто за те, що вони залишали його у спокої. Але там, де осіле населення (як на Поділлі за Коріятовичів — Г. К.) протистоялономадам як реальна сила, у них залишався один вихід для отримання необхідних продуктів (ресурсів) — насильницьким шляхом (Хазанов 2002, с. 355-356).

Не виключено, що саме данина була головною причиною ординсько-литовського конфлік-

ту 1374 р. В історіографії існують різні погляди щодо короткого повідомлення Рогозького літописця: «Того же лета въ сенинь ходила Литва на Татарове на Темеря, и бышет[ъ] межи их бои» (ПСРЛ 1922, стб. 106). Чи як конкретизує Ніконовський літопис: «того же лета ходиша Литва рать на Татарове, на Темиресе, и бысть межи их бой велій» (ПСРЛ 1897, с. 21).

Частина дослідників визнає, що тут ідеться про одного з улусних татарських емірів, який намагався протидіяти братам Коріятовичам чи, власне, Юрію Коріятовичу (Шабульдо 1987, с. 112-113; с. 153-154; Руссев 1999, с. 389; Черкас 2015, с. 71). В. Б. Антонович пов'язав цю подію з Ольгердом, який 1373 р. відбив одну зі спроб ординців відновити свою владу на Поділлі (Антонович 1885, с. 128). Проте привертає увагу відсутність інформації про наслідки цього «боя велія». Певно, він не призвів до перемоги якоїсь зі сторін та істотно не змінив ситуацію в регіоні, адже літописи якимось це відзначили б. Тобто загроза з боку ординського еміра зберігалася. Можливо, що саме під час боротьби з цим ординським еміром 1380 р. загинув Олександр Коріятович, згаданий у папській буллі з визнанням його заслуг у «справі захисту католицької віри від віроломних татар¹» (1378 р.). (Prochaska 1895, s. 259).

Тобто загроза ординських набігів, що супроводжувалися великою кількістю полонених та значним вилученням грошових ресурсів, зберігалася. Сам прихід Мамаєвої Орди на західні землі в історичному творі Абулґафара Кирими (1747 р.) на початку 60-х рр. XIV ст. пов'язується зі збором данини: «... когда на весь народ Узбека пришла беда, племянник Кыят Истай бега — Мамай бег перевел народ, называемой правой рукой. Когда дошли от рек Арал, Самара и Йиклы берущих начало от реки Днепр в окрестностях Крыма до мест под названием Энкил и Онгул на западной части и до самого берега реки Днестр, там провели лето и перезимовали. Когда дошли до Богдана (Молдова), Эфляка (Валахия, Румунія), Маджара (Угорщина) и даже до Испании, собрали дань и налоги...» (Кырыми 2018, с. 56). Якщо ця інформація достовірна, то в найперших дирхемах мамаєвого хана Абдуллаха (1362—1369) повинно бути угорське й трансільванське срібло. Рейд

Мамаєвої Орди пройшов південними районами України й Молдови та напевно супроводжувався взяттям великої кількості полонених. На думку сучасних дослідників, Кирими користувався великою кількістю джерел, зокрема й такими, що до нас не дійшли, а інформація про Мамаю, частково чи повністю, базується на родинних переказах (Келлнер-Хайнкеле 2002, с. 382, 386; Кырыми 2018, с. 8-10). У разі неможливості отримання регулярної данини такі походи значною мірою поповнювали скарбниці різноманітних кочових можновладців, давали величезні разові надходження срібла.

Крім ординського виходу, джерела згадують подарунки та хабарі татарським можновладцям різного рівня, що набували регулярного характеру. Для визначення подарунків, які в XV—XVI ст. відправлялися в Крим, використовується слово «поминки» («упоминки»), іноді говориться про «тешение» хана. Звичай «тешити хана» згадується ще в джерелах першої половини XIV ст. (Хорошкевич 2001, с. 240).

Кримські ярлики згадують «упоминки» — певну суму (від 4 до 15 тис. золотих), яку Велике князівство Литовське й Корона Польська зобов'язувалися регулярно сплачувати кримському хану грошима і товарами. До цієї суми, напевно, входили й грошові хабарі («дачі») кримським можновладцям (Шабульдо 2006, с. 12-13). В історіографії по-різному оцінюють це явище: просто дари чи пережитки ординської залежності.

Існує легенда, що «поминки» започаткував митрополит Олексій після свого визволення з полону в середині XIV ст. (Хорошкевич 2001, с. 241-242). У сучасних дослідженнях такі упоминки розглядаються як ритуальний подарунок, а не регулярна данина (Гулевич 2018, с. 111).

Частина дослідників вважає, що первинно «поминки» були подарунками, але з часом, з другої половини XVI ст. — перетворилися на данину (Базилевич 1952, с. 118-119). Інші вважають, що основний правовий зміст «поминок» за 1474—1685 рр. — це зобов'язання, та наголошують на їх регулярності.

У джерелах фіксується також термін «девятные поминки», що первинно означало обов'язкові щорічні підношення ординським володарям, які включали в себе, відповідно до традицій ханського двору, дев'ять ре-

¹ Тут і далі переклад з польської — Г. К.

чей і символізували васальну залежність від джучидів (Фаизов 2000, с. 1-2). Звертається увага, що «дары» («почестья службы») й «поминки», «поклонные выходы» — це різні терміни (Гурлянд 1904, с. 92). 1382 р. московський князь надіслав ханові Тохтамишу «дары и поминки» (Фаизов 2000, прим. 9). «Дар» також розглядається як генетичний попередник «поминок». Сигізмунд I протиставляв їх «суполной дани». Припускається, що «тешь» — тюркізм, який походить від терміна «тыш», «тийишь», «тишь», що бере свій початок ще в золотоординський час і означає «дачу», «дар». У ранню добу малися на увазі саме «дари» ханові (Хорошкевич 2001, с. 241-242, 244).

У московсько-ординських відносинах початку 1380-х рр. посилення «даров і поминок» розглядається як факт відновлення законної влади в Орді й формальне визнання Тохтамиша сюзереном (Горський 2003, с. 101). Але привертає увагу те, що «дар» був назвою обов'язкового державного податку з сільського населення ще в давньоруську добу. «Дар» розглядається як соціально-економічне детерміноване добровільне підношення членів племені, що став у середні віки державним податком. У Новгородській землі першої треті XII ст. існували погости, які сплачували тільки фіксовану «подать» — «дань», тоді як інші — додатково «дар» (Свердлов 2015, с. 12-13). Безперечно, що монголи використали і наявні напрацювання у зборі «дарів», але, напевно, користуючись правом переможця, долучили і свій та запозичений досвід із цього питання в різних підкорених землях.

У сучасних дослідженнях татарсько-московських відносин зазначається, що такі виплати є характерним явищем кочових та осілих держав протягом багатьох століть і в більшості випадків вони являли собою «відкуп» від набігів кочовиків, які мали нестійкий характер. Із посиленням однієї зі сторін або припинялися виплати данини, або відновлювалися набіги. (Почекаев 2012, с. 201; Хазанов 2002, с. 355-358). Привертає увагу і слушне зауваження, що вартість поминок ніколи не була фіксованою, що є ще одним опосередкованим аргументом проти трибутарного трактування поминок (Моисеев 2016, с. 169).

Також наголошується на хронологічних змінах у змісті одних і тих самих термінів,

які трапляються в джерелах (Почекаев 2012, с. 203). Хоча термінологія кінця XVII і початку XVIII ст. в основному відповідає термінології кінця XV — початку XVI ст., вона різко відрізняється від часів Золотої Орди (Хорошкевич 2001, с. 227).

Згадані «дари» іноді дійсно досить важко відрізнити від данини чи інших зборів. Існують версії, що дари пов'язані з видачею ярликів, князі «купували ярлики». Це створювало практику підкупу ординських урядовців і самого хана, які надавали ярлик тому, хто більше заплатить. Або ж видача ярлика в обмін на гроші була своєрідним відтворенням архаїчного звичаю «подарок» — «отдарок»: хан видавав ярлик, що був символічним даром, в обмін на рівноцінний йому подарунок у вигляді срібла (Кривошеев 2015, с. 245-246). Або отримання срібла являло собою не плату за сам ярлик чи «отдарок», а своєрідний збір за його виготовлення, який призначався чиновникам і «ходатаям» (огляд і критику див.: Почекаев 2009, с. 178-179, 47). Безперечно, що видача ярликів переслідувала і політичні, і економічні цілі, слугувала інтересам максимального вилучення природних, людських та грошових ресурсів із підкорених народів. Джерела зберегли інформацію про окремих осіб, які проявили себе в цій справі: *«Тъй бо Микыфоръ был в Орде и многу алафу (дарів за А. Горським — Г. К.) татаромъ дастъ отъ себе; того ради любляше его царь и князи его»*, — так розповів літопис про одного з послів Івана III — Никофора Басенкова (ПСРЛ 1910, с. 326; Горський 2003, с. 162).

Безперечно, як і в Північно-Східній Русі, на Поділлі загроза татарських набігів зберігалася, тому князі й феодалі різного рівня намагалися їх уникнути і в такий спосіб.

В умовах натурального господарства і відсутності власних копалень дорогоцінних металів накопичення срібла (зокрема для виплати данини) значною мірою залежало від наявності поблизу комунікацій. Навірно, саме з цим пов'язані згадки про окремі територіальні утворення — баскацтва в безпосередній близькості до найважливіших торговельних комунікацій (Майоров 2020, с. 73-75, 80-81). Враховуючи, що до функцій даруг відносять і облаштування поштових станцій та доставку данини до ханського двору (Палладий 1910, с. 123-124, прим. 646), шляхи, що проходили Поділлям, також належали до компетенції якихось баскаків.

У листопаді 1343 р., під час загострення конфлікту Джанібєка з Венецією, вибрана комісія «мудрих» запропонувала відправити нунціїв в Орду «сухим шляхом» через Львів. Від імені республіки ці «мудрі» заключили контракт із Ніколетто ді Райнеро та Дзанакки Барбаффеллою. Нунціям було виділено коштів — 400 дукатів, і необхідно було «без промедлення» слідувати в Тану, а звідси у ставку хана та намагатись отримати подорожні для послів. Хан і його оточення прийняли нунціїв, а по поверненні ді Райнеро привіз листа, якого у Венеції не змогли прочитати. Пізніше венеціанські послы в Кафі зрозуміли його зміст і переслали його переклад у Венецію; лист містив лише погрози й вимоги хана видати винних італійців (Карпов 2015, с. 15-17). Але важливо, що у Венеції добре знали, що шлях від Кракова до Львова займає шість днів (Осипян 2012, с. 60).

«Львівська дорога» — шлях генуезьких купців від Чорного до Балтійського моря (у бік Фландрії до Брюгге), через Львів згадується в генуезькому портулані 1339 р. (Книш 2006, с. 56). До Львова італійці могли потрапити як через Польщу, так і через Угорщину. З-під самого Кам'янця-Подільського (с. Должок, Кам'янець-Подільський р-н) походять чотири срібні венеціанські монети — два дожа Ранерія Джено (1252—1266) і два дожа Франческо Дандоло (1328—1339) (Кропоткин 1962, с. 37, № 271), що може свідчити про шлях проходження італійського срібла від причорноморських міст до Кам'янця чи Львова в першій половині XIV ст. Достеменно не відомо, як далі від Львова йшла ця комунікація на схід; місця проходження основних татарських шляхів територією Поділля здебільшого реконструюють за пізнішими джерелами XV—XVII ст. Традиційно татарську дорогу, що вела зі Львова на Кам'янець і далі до Тягині, а звідти до Білгорода або з Тягині на Тавань і Перекоп, датують 1370 рр. (Грушевський 1995, с. 58-59, 607-609). Хоча необхідність сполучення ханської ставки із західними ордами та міськими центрами завойованих українських та молдавських земель, оперативна доставка данини передбачає розгалужену сітку великих і малих доріг уже в першій половині XIV ст. В умовах панування натурального господарства саме проходження значної комунікації, особливо до насичених монетою регіонів, було най-

важливішим джерелом отримання грошових ресурсів. При значних прибутках золотоординської держави через надходження данини, військові походи та ін. основною статтею доходів вважаються митні збори (Кульпин 1998, с. 37). Саме контроль над найважливішими річковими та сухопутними комунікаціями забезпечувався регулярними грошовими прибутками в умовах натурального господарства.

Свого часу М. Крикун, розглядаючи проходження сумнозвісного Чорного шляху за пізнішими джерелами, звернув увагу, що кордон двох воєводств, Київського і Брацлавського, значною мірою збігається із зазначеним шляхом. А також, можливо, що брацлавсько-київський кордон по Чорному шляху був давнього походження, сягав часів Київської Русі і визначався переважно природними факторами. Разом із тим, що шлях був «битий», це сприяло його перетворенню на розмежувальну лінію (Крикун 1992, с. 73-74).

Напевно, такі комунікації на водорозділах рік до переправ активно використовувалися і в золотоординську добу та спрямовувалися до місць доставки данини. Наявність комунікацій на кордоні земель значно полегшувала й пришвидшувала цей процес. Імовірно, головні комунікації з'єднували адміністративні центри Кам'янецької, Брацлавської, Сокальської тьми, але замикалися на дорозі, що дозволяла оперативно доставляти данину до ханської ставки.

Коріатовичі, які закріпилися на західних околицях Поділля, безперечно, скористалися доступними їм комунікаціями лівих приток річкової системи Дністра. Усі подільські притоки Дністра течуть із півночі, паралельно один до одної: Стрипа, Джурин, Серет, Никлава, Збруч, Жванець, Смотрич, Мукша, Тернава, Студениця, Ушиця, Калюс, Караець, Лядава, Немія, Мурафа (Крикун 1992, с. 7). Імовірно, що шлях спрямовувався і до найзручніших бродів на цих ріках. Найдавніша згадка про Тарнавську дорогу (імовірно, шлях у напрямку р. Тернава, лівої притоки р. Дністер) із Кам'янця датується 1374 р. (Михайловський 2021, с. 148). Вона, напевно, також становила відгалуження давнього шляху до Бакоти і далі на Схід. За молдавськими грамотами XV ст., зразу за Кам'янцем шлях на південь різко повертав на південь — через Сороки, Лапушну, Біл-

город до моря (Лесников 1964, с. 87, карта). Джерела свідчать, що в золотоординський час одним із головних товарів експорту з Ак-Кермана (Білгорода) в Південну Європу була пшениця з Поділля. Але з часу Казимира (1333—1370) (тобто Коріятовичів. — Г. К.) прибутки від експорту отримував польський король та його васали. За Станіславом Сарницьким (1532—1597): «*был некогда Белгород рынком многолюдным...Ибо со времени Казимира до самого Кипра доходили наши суда, грузенные подольской пшеницей*» (цит. за: Воротынцев 2019, с. 82-83).

Зазвичай шляхи на Схід пов'язують із Кам'янцем (за пізнішими джерелами): Кам'янець—Брацлав—Каравул—Соколець—Звенигород—Черкаси—Київ або Кам'янець—Брацлав—Вітовтів Брід—Давидів брід (переправа через р. Інгулець) (Білецька 2004, с. 238-239). Але статус розташованого північніше столичного міста Смотрич у третій-четвертій чверті XIV ст. передбачає спрямування основних комунікацій саме через цей населений пункт. На це вказує і документ від 1 лютого 1385 р. — заява львівського купця Миколая Кізеветера про сплату йому напарником Михайлом зі Смотрича власної частини боргу, на який вони разом давали зобов'язання київському купцеві Доброгосту, а саме 10 (міра грошових одиниць не вказана) (ред. Котляр 1990, с. 23, № 9). Привертають увагу і наявність у місті монастиря домініканців, замку, а також присутність колоністів із німецькими іменами, що зафіксовані у львівській міській книзі 1382—1387 рр.: «*Fricz de Smotricz*», «*Michael de Smotricz*», «*Philippo de Smotricz*» (Михайловський 2021, с. 47). Це свідчить про те, що Смотрич як столичне місто мав прямі шляхи сполучення і на захід, і на схід.

Окремі археологічні та нумізматичні матеріали дозволяють припускати, що комунікація в першій половині XIV ст. проходила через Кам'янець-Подільський або біля нього. За археологічними дослідженнями, просторова орієнтація давньоруських жител XII—XIII ст. майже повністю збігається з орієнтацією пізньосередньовічних споруд і вулиць, що дає підстави говорити про безперервне існування цього населеного пункту протягом XII—XIV ст. (Лицкевич 2019, с. 653).

Біля самого Кам'янця-Подільського з XV ст. фіксуються поселення «*Великие Армяне*» і «*Малые Армяне*»; перекази пов'язують

їх із появою вірмен на Поділлі. 1863 р. Габриел Айвазовський на старому вірменському кладовищі біля церкви Синана (1398 р.) бачив плиту з вірменським написом: «*В году (1343) умер и был похоронен пан Акоп, сын Амирджана*» (Григорян 1980, с. 53-54, 74). Свого часу М. Ф. Котляр звернув увагу на те, що «*торгові комунікації на найближчому до Кафи відрізьку шляху, який з'єднував Кафу зі Львовом, повинні були знаходитися в руках місцевих молдавських і генуезьких купців*», та зауважив, що львівські купці не проходили від початку до кінця шлях від Львова до Кафи, а збували свої й закуплені східні товари на якихось проміжних ринках (Котляр 1966, с. 141-142). Цілком імовірно, що до італійських та молдавських купців варто додати й вірменських. Причому останнім слід віддати пріоритет у торговельних і монетно-грошових операціях на таких шляхах. На західноукраїнських землях, зокрема в Кам'янці та Львові, вірмени віднайшли свою другу батьківщину, де вони активно впливали на розвиток торгівлі, ремесла й культури (Дашкевич 1971, с. 150).

Існують повідомлення, що Казимир Великий дав грамоту вірменам Кам'янця 1344 р., а Львова — 1356 р. (Григорян 1980, с. 55-56). Більшість дослідників визнає, що з XI до початку XVIII ст. через складну історичну долю Вірменії та вірмен сталося кілька значних міграційних переселень. Якщо переселення йшло з південного сходу, то в Кам'янці вірмени дійсно повинні були з'явитися раніше, ніж у Львові. Принаймні зміст грамоти 1375 р., як і згадка в грамоті намісника Владислава Варненчика кам'янецьким вірменам від 1443 р. про часи подільських князів (*Ducum Podoliensium*), дає підстави говорити про отримання від Коріятовичів відповідного привілею вірменською громадою Кам'янця (Білецька 2004, с. 227-228).

Відомо, що вже в XIII — у першій половині XIV ст. вірменські общини існували в багатьох італійських містах та колоніях. У Пізі, Болоньї, Венеції, Салерно, провінції Ломбардії вони мали свої ділянки «*Айтун*» («*Вірменський дім*») (ред. Саргсян 2010, с. 120). Тому можливо, що добру обізнаність про шлях через Львів 1343 р. венеціанці мали саме завдяки вірменам.

Два обрізані празькі гроші Яна I Люксембурзького (1310—1346) та мідний золотоординський пул Криму з двоголовим орлом

знайдені неподалік Кам'янця-Подільського у верхньому шарі (оранці) поля біля с. Пільний Мукарів Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл. (інформація директора Державного історико-культурного заповідника «Меджибіж» О. Погорільця). Не виключено, що руйнування пам'ятки (житла?) пов'язане з військовими кампаніями 40—50-х рр. XIV ст. Мідний золотоординський пул із двоголовим орлом може вказувати на військову присутність, адміністративне підпорядкування чи зв'язок із золотоординськими містами в 40—50-х рр. XIV ст. Такі монети широко відомі із золотоординських міст і поселень Подністров'я, Побужжя, Криму, Поволжя, Приазов'я. Обрізні празькі гроші, засвідчують проникнення обрізаної чеської монети на Поділля ще в першій половині XIV ст.

Тобто Коріятовичі, які закріпилися в стратегічно важливому куточку Поділля — в районі Кам'янця і Смотрича, отримали контроль над важливою комунікацією, що вела до насичених сріблом причорноморських міст.

В історіографії не існує одностайної думки про політичний статус Поділля після 1377 р. Так, одні дослідники звертають увагу на джерела, згідно з якими того року Подільське князівство разом із 11 містами на чолі з Олександром і Борисом Коріятовичами було інкорпороване до складу Угорського королівства (Łowmiański 2006, s. 58; Михайловський 2012, с. 53). Інші наголошують на його повній самостійності в питаннях внутрішньої та зовнішньої політики (Ващук 2018, с. 14). Хоча, напевно, не йшлося про повну інкорпорацію, як і про повну незалежність.

Після смерті Казимира III 1370 р., згідно з польсько-угорською угодою 1350 р., «Руське королівство» відійшло до величезних угорських володінь Людовика Угорського (1370—1382), які охоплювали власне Угорщину, Боснію, Сербію, Східну Болгарію, Молдову й Волощину. У 1372—1379 та 1385—1387 рр. руські (галицькі) землі як окрема одиниця підпорядковувалися васалу та племінникові Угорського короля — сілезькому князеві Владиславу Опольському. В сучасній історіографії справедливо наголошується на значному угорському факторі в боротьбі за галицьку спадщину (Яковенко 2006, с. 107-108). Такий статус суттєво впливав і на подальший розвиток політичного та економічного жит-

тя як Галицької Русі, так і інших найближчих українських земель, зокрема й Поділля.

1345 р. угорські війська завдали поразки ординцям у битві поблизу м. Роман. (Дашкевич 1994, с. 32-65; Шабульдо 2005, с. 25). Виловлена аргументована думка про те, що через віддаленість Поділля від Литви та Польського королівства ще в 1340-х рр. Коріятовичі могли стати спершу підданими короля Людовіка, а в 1349—1350-х рр. — польського короля Казимира (Гулевич 2013, с. 145). В архіві естергомського капітулу зберігалася грамота Людовіка Угорського від 29 квітня 1359 р., видана Домініку Мачку в Буді, у якій згадується, що Домінік Мачка воював під проводом Андріаша Лацкфі проти сербів, а пізніше татар. Король пожалував Домініку Мачку, трансильванському віцегоєводи та його братові королівський маєток Красно в комітаті Тренчен, перераховуючи заслуги цієї людини та особливо його боротьбу: «*contra Tartaros et Rutenos*». Коментуючи цю грамоту сучасний угорський історик І. Вашарі зазначає: «*Здесь, несомненно, речь идет о тех русских Подолья, которые жили в татарском подданстве, платили татарам дань и которых татарские хозяева представляли участвовать при оружии в их борьбе*». Враховуючи наявність давніших документів-пожалувань цій особі, зокрема й кінця 40-х рр., дослідник вважає, що мова йде про похід Андраша Лацкфі 1345 р. Хоча й після цієї перемоги над ордою Атламоша 2 лютого 1345 р. джерела згадують про походи секеїв та угорців на татар: 1346 р., 1351 р. (на татар і литовців), 1352 р. (на татар і литовців), 1354 р. (?) (Вашари 2010, с. 24-27). Можливо, що тимчасові союзи татар і литовців якраз були зумовлені угорською загрозою — невпинним просуванням угорців на схід, де в окремих місцях на Поділлі, Волині й Галичині закріпилися литовські князі, «*вошли у приязнь со атамани*» і навіть встигли побудувати чи відбудувати фортеці.

Походи Людовика Угорського 1352 р. і 1354 р. в «Праславії», частина дослідників ототожнюють із походами на Брацлавщину. Можливо, йшлося про конфлікт одного з татарських царевичів Поділля, невірною підданого Людовика Угорського, з військовими загонами Джанібєка, які прямували на Волинь для підтримки литовців (Дашкевич 1994, с. 32-65; Шабульдо 2005, с. 25). Або Прославія ідентифікується із західним Поділлям, а її

Рис. 1. Монети XIV ст.: 1 — подільська монета з Національного музею історії України; 2 — подільська монета з Угорського національного музею (за: Réthy 1887, s. 41); 3 — молдовська монета Петра I Мушата (1375—1392) (за: Plescu 1970, tabl. 16, № 1); 4, 5, 6 — угорські монети Людовіка Угорського (1342—1382) і Марії (1382—1385) (за: Réthy 1899, tabl. XXVI, № 94a; tabl. XXVIII, № 113, 115); 7 — монета Сосницького скарбу (1911) (за: Ivanauskas, Balčius 1994, s. 47, № 17); 8, 9 — московські монети другої половини XIV ст. (за: Орешников 1896, № 321, 337)

Fig. 1. Coins of the 14th century: 1 — Podolian coin from National Museum of History of Ukraine; 2 — Podolian coin from UNM (after: Réthy 1887, s. 241); 3 — Moldavian coin of Peter I Muşat (1375—1392) (after: Plescu 1970, Tab. 16, No. 1); 4, 5, 6 — Hungarian coins of the Louis the Hungarian (1342—1382) and Maria (1382—1385) (after: Réthy 1899, Tab. XXVI, No. 94a; Tab. XXVIII, Nos. 113, 115); 7 — coin from Sosnytsia hoard (1911) (after: Ivanauskas, Balčius 1994, s. 47, No. 17); 8, 9 — Moskovian coins of the second part of the 14th century (after: Орешников 1896, Nos. 321, 337)

король — з одним із братів Коріятовичів (Гулевич 2013, с. 145). 1340 р. галицький управитель Дмитро Детько ще повідомляв Узбека разом із Данилом з Острова про те, що Казимир захопив Русь та затримав виплату данини (Kronika Janka z Czarnkowa 1907, s. 213). Так, у документі від 20 травня 1344 р. угорський король звертався до галицького управителя Дмитра Детька як «вірного свого мужа, шляхетного комеса... капітана (старости землі Руської) Русі» (Волощук 2014, с. 381), а це дає підстави вважати, що ще до перемоги 1345 р. угорці значно розширили свій вплив і територію на Сході.

Можливо, що, як і Коріятовичі на Поділлі, які «вошли у приятнь со атамани», угорському королю вдалося здійснити те саме із золотоординським намісником у Галичині, який своєчасно зорієнтувався в ситуації і десь між 1340 і 1344 рр. перейшов на бік угорців. В історіографії звертається увага, що метою ще Карла Роберта було створення підконтрольного угорцям коридору для експорту товарів до портів чорноморського узбережжя і ще з початку 1330-х рр. зручнішим для угорців

став не південно-східний, а східний напрям. Особливої актуальності це питання набуло на початку 1340-х рр., після утворення в Молдавії та Галичині (Гулевич 2013, с. 143; Параска 1975, с. 45-48). Але підпорядкування Коріятовичів після 1377 р. володарів однієї з наймогутніших європейських держав, яка мала неабиякий досвід у боротьбі з ординцями, також унеможливило сплату регулярної данини як золотоординському ханові, так і окремим ординським князям західного регіону.

Важко перебільшити фінансові можливості Угорщини з її потужними копалинами дорогоцінних металів, на які певним чином могли розраховувати і Коріятовичі. Згадки в молдавських документах (1408, 1460 рр.) про злиткове угорське срібло: «... А львовяне, которые собираются самостоятельно привезти из стороны венгров серебро в слитках, смогут свободно продавать его остаток, после того, как мы купим себе столько этого серебра, сколько нам понадобится» (Бырня, Русев 1999, с. 251), дозволяють уважати галичан одними з основних постачаль-

ників угорського срібла. Однак це спиралося на тривалу традицію отримання угорського срібла і стосувалося не тільки галичан, а й подолан: «*A сделали мы это для купцов господаря нашего, короля польского, из всей Русской Земли и из Подольской*».

Наприкінці XIX ст. (1887 р.) угорський дослідник Реті Ласло в описі колекції (яку потім викупив Національний музей Угорщини в Будапешті) Ігната Добоцьки (Ignat Doboczky) опублікував невідому тоді науці монету (рис. 1: 2). Порівнявши її з відомими молдавськими монетами Петра I Мушата (1375—1392), дослідник висловив припущення, що вона може належати Юрію (Юргі) Коріятовичу, який за джерелами був молдавським господарем у середині 70-х рр. XIV ст. Дослідник побачив на одному боці зображення св. Георгія (Szent Györg) зі списом. Навколо — частину легенди: «...NDOMINI*M...». На зворотному боці — подібний до зображень на молдавських монетах герб та частину легенди: «...MONETA*M...INM». Угорський дослідник вважав, що монета передувала карбуванню Петра I Мушата, початок князювання якого він відносив до 1374 р. (Réthy 1887, s. 241). У подальших дослідженнях монету відносили до молдавського карбування, ставили під сумнів її справжність, відносили до невстановленого емітента (Lucian, Buzdugan, Oprescu 1977, s. 57; Дергачева 2019, с. 114).

Подібна монета зберігалася (рис 1: 1) серед довоєнних матеріалів в археологічних фондах НМІУ (фрагменти кераміки, кілька пізньосередньовічних монет), а саме і з розкопок Вишгорода 30-х рр. XX ст., і була віднесена до карбування угорських володін XIV ст. У багатьох сучасних публікаціях цю монету беззастережно відносять до археологічної знахідки 1937 р. (Погорілець, Саввов 2005, с. 146-149), але вона не згадується серед опублікованих матеріалів XIV ст. з Вишгорода (Капустін 2012; 2020). Монета не згадується також серед монет, випадково знайдених 1937 р. у Вишгороді і переданих до Центрального історичного музею з Вишгородського заповідника (Коршенко 1940 рр., с. 57, § 110). У Вишгородській експедиції 1930-х рр. брав участь колишній учитель Іван Сидорович Марчук. У Петропавлівській церкві він улаштував музей пам'яток порцелянової фабрики, різноманітних ужиткових речей, а також колекції монет (Шовкопляс 2000, с. 182). Не виключено, що монета походить із

цього чи іншого зібрання, тому, мабуть: «*можливо Вишгород*».

У 2003—2004 рр. в смт. Дунаївці (30 км від Кам'янець і 20 км від Смотрича) було знайдено дві подібні монети. Їхній стан дозволив реконструювати легенди: «MONETA*CONSTA[N]TINI» — на одному боці, та «D[UCIS]H[ERES] [ET] DOMINI *DE SMOTRIC» — на іншому та віднести монети до карбування Костянтина Коріятовича (1380—1388?) (Погорілець, Саввов 2004, с. 24-24). Останнім часом інформація про кількість таких монет значно збільшилася; досліджено їхні стилістичні, іконографічні особливості, звернено увагу на можливий початок карбування подільських і молдавських монет після 1377 р. чи 1379 р., початку карбування монет у Львові від імені Людовика Угорського, при цьому пріоритет віддається Олександрові й Борису Коріятовичам (Дергачева 2019, с. 115, 118). Однак частина монет може належати й іншим братам Коріятовичам, особливо з огляду на поширену в Європі практику карбування однотипних монет (як празькі гроші чи угорські, молдавські, італійські монети): монети повністю чи майже повністю зберігають всі основні зображення і легенди своїх попередників, змінюються лише імена володарів. На користь доволі тривалого карбування таких монет вказують дуже широкі метрологічні параметри: 0,72 г (НМІУ) — 1,15 г (УНМ) при близько 900° (Погорілець, Саввов 2007, с. 30). Якщо зв'язати на кореляцію з галицькими грошиками Владислава Опольського 1372—1378 рр. із вагою 1,14—1,28 г (Крижанівський 2019, с. 27), то приблизно в ці роки повинні були карбуватися і найважчі подільські монети.

Незважаючи на дискусійність проблеми початку молдавського карбування, абсолютна більшість дослідників монети з сімома ліліями в щиті (як і на подільських монетах) відносять до найперших емісій Петра I Мушата (1375—1392). Подальше зменшення кількості лілій може бути пов'язане з наслідуваннями власних найперших монет після смерті Людовика Угорського 1382 р.

Сучасні дослідники звертають увагу на діархічну модель влади в Подільській землі. Кам'янець і Смотрич розглядають як два столічні міста Поділля, резиденцію для одного з правлячих братів: Юрія та Олександра, Олександра й Бориса, Костянтина й Бориса, Костянтина та Федора (Лицкевич 2019, с. 655). Імо-

Рис. 2. Печатка Олександра Коріятовича при документі 1375 р. (за: Działyński 1841, tabl. 3 d???)

Fig. 2. Seal of Alexander Koriatovych at document of 1375 (after: Działyński 1841, tabl. 3 d???)

вірно, такий порядок передбачає і карбування монет кількома Коріятовичами. На це побіжно вказують також збережені печатки Коріятовичів (рис. 2). На печатці Олександра Коріятовича при документі 1375 р. наявне виразне зображення св. Юрія в німбі, що топче змія, із деревцем на задньому плані. Воно доволі помітно відрізняється від печаток із такими взірцями. Зображення асоціюється з патрональним ім'ям одного з найстарших Коріятовичів — Юрія, найпершого «князя і господаря Подільської землі», як зазначено в грамоті 1374 р. Князя, який найдовше — близько чверті століття — володарював на Поділлі, ще десь із кінця першої половини XIV ст., та 1352 р. підписав литовсько-польський трактат про поділ Галицько-Волинського князівства. 1366 р. він, ймовірно, князь Поділля з центом у Смотричі і ленник польського короля (Puzyna 1930, s. 438-439; Шабульдо 2008, с. 158).

Сам князь до свого запрошення на молдавський престол та отруєння 1374 р. значний час був пов'язаний із найважливішими подіями на заході України. Чималого часу і коштів потребувала також *побудова 11 замків, переданих під сюзеренітет угорського короля 1377 р.* Існують повідомлення, що зображення св. Юрія на печатках використовувалося багатьма Коріятовичами. У матеріалах Я. Замойського (XVI ст.) також згадуються печатки із зображенням пішого св. Юрія (Halecki 1930, s. 88).

Останнім часом одну з невизначених монет відомого Сосницького скарбу 1911 р. (Котляр 1970, с. 100, табл. IV, № 18) (рис. 1: 7) на основі аналогій з архівним сфрагістичним матеріалом (подібний знак) віднесено до карбування Федора Коріятовича (1388—1394) (Puzyna 1930, s. 454; Ivanauskas, Valčius 1994, s. 47). Подібна монета відома і в приватній колекції (Ivanauskas 2009, s. 20). Монета містить певні паралелі в зображеннях із угорськими монетами, зокрема Марії (1382—1387) (рис. 1: 6), а також моравськими і сілезькими монетами XIV—XV ст. Для остаточних узагальнень наявного матеріалу замало, однак версія Л. Реті про можливість карбування монет Юрієм Коріятовичем, як і іншими братами, — не виключається.

Необхідність коригувати вагу і якість диктувалася потребами уніфікації митних тарифів при обмеженій кількості номіналів. У торгових привілеях молдавських господарів львівським купцям від 1408, 1434, 1456, 1460 рр. (Бырня, Руссев 1999, с. 244-247, 248-251, № 3;

с. 255-258, № 8) наявні численні згадки про молдавські гроші. Згадані в документах поряд із низкою молдавських, валаських та угорських центрів західноукраїнські міста Львів, Чернівці, Хотин, Білгород та Кам'янець передбачають використання значної кількості однакових чи подібних грошових одиниць. І це, напевно, спиралося на давні привілеї й традиції. «С каждого коня... в Черновцах — по два гроша. А кто намерен понести коней или кобыл в Каменец, то же что он должен заплатить в Сирете (по два гроша) ... А на переправах и с немецких грузеных возов, и с армянских — по четыре гроша ... А за сукно нужно назначить в Сучаве цену ту же, что и во Львове...» (Бырня, Руссев 1999, с. 248-251, № 3).

Мито на різних митних пунктах, як правило, складало якусь частину мит головного сучавського мита. Такі тарифи в одному напрямку збігалися. Найбільшими митними зборами відзначалася торгівля худобою «до татарської сторони» (Бырня, Руссев 1999, с. 235). Напевно, найважливішим стимулом в карбуванні подільських, галицьких і молдавських монет цього часу були загальнодержавні заходи в податковій та митній системі.

Наявність монет Коріятовичів з анжуйським гербом правлячої в Угорщині династії вказує на визнання Людовика Угорського своїм сюзереном. Але головне, що на відміну від монет Північно-Східної Русі, які доволі точно копіюють один бік золотоординських дирхемів з ім'ям правлячого хана та побажаннями подовження його правління: «Султан Токтамыш да продлится его царствие» (на частині «его царствие» чи «правління його») вийшло за поле монети — Г. К.) (Федоров-Давыдов 1981, с. 67, 26-28) (рис. 1: 8—9), монети не містять жодних ознак залежності від ординців.

Наведене вище дозволяє визнати достовірність ключових повідомлень оповіді «Про Поділля», а також підтримати тих дослідників, які звертали увагу на умовності виплат регулярної данини з українських земель після Синьоводської битви 1362 р. У документах кінця XIV ст. мова йде лише про можливість виплат із Поділля, але не про реальну сплату регулярної данини. У пізніших документах переважно йшлося про відкупи, що їх практикували багато держав для запобігання нападів кочовиків ще в XVII ст., а також про звичайні хабарі можновладцям різного рівня (Івакін 1996, с. 71; Шабульдо 2006, с. 12-13). Це також не виключає разових чи неодноразових виплат, сплату за

допомогу тощо (Kolankowski 1930, s. 70), які сприймалися польсько-литовською стороною як відкуп чи хабар, а татарською — як данина.

Існує думка, що причиною ординсько-литовського конфлікту початку 60-х рр. XIV ст. була «тамга»: «*Суть — в присвоєнні ордынської тамги Подолья родственниками Ольгерда, Коріятовичами...*» (Крамаровский 2003, с. 517). Однак, напевно, йшлося не тільки про присвоєння тамги. Коріятовичі, затвердившись на значній частині Поділля (і головне, в ключових стратегічно важливих місцях), отримали контроль над найважливішими комунікаціями між Центральною Європою та Кримом і як наслідок отримали значні прибутки, що їх давав такий контроль, зокрема й тамгу. Завдяки Коріятовичам було зна-

чно обмежено монгольську присутність на Поділлі: 1) перестала надходити *регулярна данина* ординцям; 2) припинили надходити численні торговельні збори, у тому числі й тамга; 3) через втрату контролю над комунікаціями значно обмежено рух і торгівлю невільниками; 4) нанесено непоправного удару по вільному використанню земельних ресурсів Поділля, насамперед для ведення кочового господарства, що спричинювало значне скорочення продовольчої бази родючих подільських земель.

Завдяки Ольгерду та Коріятовичам, а також потужній підтримці місцевого населення значна частина Південної Русі-України на понад 100 років раніше була звільнена від сплати *регулярної данини* ординцям, ніж Північно-Східна Русь.

Абзалов, Л. Ф. 2011. *Ханские писцы. Из истории становления и развития канцелярской службы ханов Золотой Орды*. Казань: Издательство «Яз».

Аверьянов, К. А. 2001. *Купли Ивана Калиты*. Москва: Энциклопедия российских деревень.

Аверьянов, К. А. 2004. *Кто такие баскаки?* [online]. Режим доступу: <http://www.vestnik.li> — 2004.1.027.conf.oveguoanv.pdf. (дата звернення 29 травня 2021).

Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. 1848. Т. 2 (1506—1544). Санкт-Петербург: Типография 2-го отделения Собственного его императорского величества канцелярии.

Антонович, В. Б. 1885. *Монографии по истории Западной и Юго-Западной России*. Т. 1. Киев: Типография Е. Я. Федорова.

Бабенко, А. А., Комаров О. В. 2020. Битва на Синих Водах — факт или историографический миф? *Novogardia*, 2, с. 135-160.

Базилевич, К. В. 1952. *Внешняя политика русского централизованного государства. Вторая половина XV века*. Москва: Издательство Московского университета.

Бартольд, В. В. 1998. *Тюрки. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии*. Алматы: ТОО «ЖАЛЫН».

Бархударов, С. Г. 1976. (ред.). *Словарь русского языка XI—XVII вв*. Вып. 3: (Володьне—впяцшина). Москва: Наука.

Бахрушин, С. В. (ред.). 1950. *Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV—XV вв*. Москва; Ленинград: Издательство АН СССР.

Белецкая, О. В. 2008. Подолье и татары во второй половине XIV — первой половине XV в.: эволюция даннических отношений. *Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны*, 4, с. 96-107.

Білецька, О. 2004. *Поділля на зламі XIV—XV ст.: до витоків формування історичної області*. Одеса: Видавництво і друкарня «Астропринт».

Білецька, О. 2015. Саврань у XIV—XV століттях у світлі новознайдених джерел та матеріалів. *Український історичний збірник*, 18, с. 28-39.

Бырня, П. П., Руссев, Н. Д. 1999. Монеты средневековой Молдавии. *Stratum plus*, 6, с. 176-262.

Вашари, И. 2010. Татарские походы венгерского короля Лайоша Великого *Золотоордынская цивилизация*, 3, с. 22-30.

Вашук, Д. 2018. Подільське князівство у другій половині XIV ст.: особливості правового статусу. *Український історичний журнал*, 2, с. 4-19.

Вернадский, Г. В. 1997. *Монголы и Русь*. [online]. Режим доступу: <http://gumilevica.kulichki.net/VEV/index.html>. 1953. (дата звернення 27 травня 2021).

Винокур, І., Горішний П., 1994. *Бакота. Столиця давньоруського Пониззя*. Кам'янець-Подільський: Центр Поділлязнавства.

Волошук, М. М. 2014. «Русь» в Угорському королівстві (XI — друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції. Івано-Франківськ: Лілея-НВ.

Воротынцев, Л. В. 2019. Татарский торговый путь («ViaTatarica») в системе международной торговли 13—15 вв. *Золотоордынское обозрение*, 7 (1), с. 82-83.

Галенко, О. 2005. Золота Орда у битві біля Синіх Вод 1362 р. В: Шабульдо, Ф. М. (ред.). *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*. Київ: Інститут історії НАН України, с. 129-159.

Гафуров, А. 1987. *Имя и история: Об именах арабов, персов, таджиков и тюрков*. Словарь. Москва: Главная редакция восточной литературы издательства Наука.

Гедзь, Т. 2012. *Соколицька волость та навколишні землі у 1391 році*. [online]. Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/sci.AuxHistSci/HistGeography/SokileckaVolost.html>. (дата звернення 18 червня 2021).

Горский, А. А. 2003. *Москва и Орда*. Москва: Наука.

Горяев, Н. В. 1896. *Сравнительный этимологический словарь русского языка*. Тифлис: Типография канц. Главнаоч. гр. ч. на Кавказе.

Греков, Б. Д., Якубовский, А. Ю. 1950. *Золотая Орда и ее падение*. Москва; Ленинград: Издательство АН СССР.

Григорьев, А. П. 2004. *Сборник ханских ярлыков русским митрополитам*. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета.

Гринберг, М. 2018. Литовское посольство в Золотую Орду в 1348 г.: предпосылки и последствия. *Золотоордынское обозрение*, 6 (3), с. 504-527.

Груша, А. 2001. Невядома грамота Фёдора Корьятавіча за 1391 р. *Беларускі гістарычны агляд*, 8, 1-2, (14-15), с. 123-135.

Грушевский, М. 1894. *Барское староство, исторические очерки (XV—XVIII в.)*. Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира.

Грушевський, М. С. 1993. *Історія України-Руси*. Т. IV. Київ: Наукова думка.

Грушевський, М. С. 1995. *Історія України-Руси*. Т. VI. Київ: Наукова думка.

- Гулевич, В. 2013. Західні землі улусу Джучи в кінці XIII—XIV ст. і Тука Тимуриди. *Спеціальні історичні дисципліни*, 22—23: Питання теорії та методики, с. 150-151.
- Гулевич, В. П. 2018. *От ордынского улуса к ханству Гиреев. Крым в 1399—1502 гг.* Казань: Институт истории им. Ш. Марджани.
- Гумецька, Л. Л. та ін. (ред.). 1977. Словник староукраїнської мови XIV—XV ст. Т. 1. Київ: Наукова думка.
- Гурлянд, Я. И. 1904. Степное законодательство с древнейших времен по XVII столетие. *Известия общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском университете*, XX, 4-5, с. 49-158.
- Дашкевич, Н. 1876. *Болоховская земля и ее значение в русской истории. Эпизод из истории Южной Руси в XIII и XIV столетиях.* Киев: Университетская типография.
- Дашкевич, Н. 1885. *Заметки по истории Литовско-Русского государства.* Киев: Типография Императорского университета Св. Владимира.
- Дашкевич, Я. Р. 1971. Розселення вірменів на Україні в XI—XVII ст. *Український історико-географічний збірник*, 1, с. 150-181.
- Дашкевич, Я. 1994. Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-х — 50-х рр. XIV ст. *Україна в минулому*, V, с. 32-65.
- Дергачева, Л. 2019. Государственная и династическая эмблемы на первых молдавских эмиссиях XIV века (к вопросу о том, что считать аверсом, а что реверсом монет Петра I). *Вісник Львівського університету. Серія історична.* Спецвипуск, с. 108-122.
- Добродомов, И. Г. 1972. Атаман и гетман. *Русская речь*, 5, с. 110-114.
- Довнар-Запольский, М. 1901. *Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах.* Т. 1. Киев: Типография Императорского университета Св. Владимира.
- Егоров, В. Г. 1964. *Этимологический словарь чувашского языка Чебоксары:* Чувашское книжное издательство.
- Еманов, А. Г. 1996. Начало работы монетного двора в Кафе. В: Беляков, А. С. (ред.). *Четвертая Всероссийская нумизматическая конференция.* Дмитров, 22—26 апреля 1996 г. Тезисы докладов и сообщений. Москва: Государственный исторический музей, с. 45-46.
- Еманов, А. Г. 2003. *Sommo di Caffa XIII—XV вв.* В: Ивочкина, Н. В. *Однинадцатая Всероссийская нумизматическая конференция.* Тезисы докладов и сообщений. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, с. 129-130.
- Зимин, А. А. 1952. Народные движения 20-х годов XIV века и ликвидация системы баскачества в Северо-Восточной Руси. *Известия АН СССР. Серия истории и философии*, IX, 1, с. 1-6.
- Измайлов, И. Л. 2018. Черная смерть и кризис в Улусе Джучи: идеальный шторм. В: Миргалеев, И. М. (ред.). *Эпидемии и природные катаклизмы в Золотой Орде и сопредельных территориях (XIII—XVI вв.).* Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, с. 23-46.
- Ильин, А. А. 1921. *Топография кладов серебряных и золотых слитков.* Петроград: Гос. Издательство.
- Івакін, Г. Ю. 1996. *Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст.* Київ.
- Камалов, И. 2016. *Золотая Орда и русский улус (татарское влияние на Россию).* Казань: Институт истории им. Ш. Марджани.
- Капустін, К. М. 2012. Вишгород у золотоординський час (за матеріалами розкопок 1936—1937, 1947 рр.). *Археологія і давня історія України*, 8, с. 146-151.
- Капустін, К. М. 2020. Дослідження Вишгорода у 1936 р. *Археологія і давня історія України*, 1 (34), с. 132-151. <https://doi.org/10.37445/adiu.2020.01.09>
- Карпов, С. П. 1990. *Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII—XV вв.: проблемы торговли.* Москва: Издательство МГУ.
- Карпов, С. П. 2015. Итальянские морские республики и Золотая Орда Кризис 1343—1349 г. В: Карпов, С. П. (ред.). *Причерноморье в Средние века*, IX, с. 14-27.
- Каштанов, С. М. 1988. *Финансы средневековой Руси.* Москва: Наука.
- Келлнер-Хайнкеле, Б. 2002. Кто был Абдулгаффар ал-Кирими (Заметки о крымско-татарском историке XVIII века). В: *Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды). От Калки до Астрахани. 1223—1556.* Казань: Издательство «Мастер Лайн», с. 378-390.
- Клепацкий, П. 2007. *Очерки по истории Киевской земли. Литовский период.* Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський. *Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государство короля Сигизмунда-Августа (с 1545 по 1572 год).* 1843. Москва: В Университетской типографии.
- Книш, Я. 2006. Від уділу до «найблагословенішої столиці» королівства. В: Ісаєвич, Я. та ін. (ред.). *Історія Львова.* У трьох томах. Т. 1. Львів: Центр Європи, с. 56-58.
- Котляр, М. Ф. 1966. Левантійська торгівля Львова XIV—XV вв. по нумизматическим даним. *Нумизматика і епиграфіка*, VI, с. 135-148.
- Котляр, М. Ф. 1970. Клад монет Владимира Ольгердовича. *Нумизматика і Епиграфіка*, VIII, с. 88-100.
- Котляр, М. Ф. (ред.). 1990. *Торгівля на Україні XIV середина XVIII століття.* Київ: Наукова думка.
- Коршенко, С. В. 1940 рр. *Клади і окремі монетні знахідки, зареєстровані Центральним історичним музеєм УРСР.* Машинопис в археологічних фондах НМІУ.
- Крадин, Н. Н. 1992. *Кочевые общества (проблемы формационной характеристики).* Владивосток: «Дальнаука».
- Крамаровский, М. Г. 2003. Джучиды и Крым. XIII—XIV вв. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, X, с. 506-532.
- Кривошеев, Ю. В. 2015. *Русь и монголы: Исследование по истории Северо-Восточной Руси XII—XIV вв.* Санкт-Петербург: Академия исследования культуры.
- Крикун, Н. 1992. *Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV—XVIII вв. Границы воеводств в свете источников.* Киев: Институт украинской археологии НАН Украины.
- Крикун, Н. 2011. *Подільське воєводство у XV—XVIII століттях: Статті і матеріали.* Львів.
- Кропоткин, В. В. 1962. Клады византийских монет на территории СССР. *Свод археологических источников*, E 4-4. Москва: Изд-во АН СССР.
- Кульпин, Э. С. 1998. *Золотая Орда (Проблемы генезиса Российского государства).* Социоэкономическая история. Генезис кризисов природы и общества в России, XI. Москва: Издательство Московский лицей.
- Кучкин, В. А. 1991. *Русь под игом: как это было?* Москва: Панорама.
- Кырьми, А. 2018. *Умдет ал-ахбар.* Книга 2: Перевод. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ.
- Леонтович, Ф. И. 1894. *Очерки по истории литовского права. Вып. 1. Образование территории Литовского государства.* Санкт-Петербург: Типография Балашова В. С. и К°.
- Лесников, М. П. 1964. Пути Балтийско-черноморской торговли XIV—XV веков. *Ученые записки Московского Государственного педагогического института*, 294, с. 71-86.

- Линниченко, И. А. 1907. Замечания на статью И. Режабка и дополнения к ним. В: *Болеслав — Юрий II, князь всей Малой Руси*. Сборник материалов и исследований сообщенных Гонсировским О., Куником А. А., Лаппо-Данилевским А. С. и др. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, с. 81-112.
- Лицкевич, О. В. 2019. «Летописец великих князей литовских» и «Повесть о Подолье»: опыт комплексного критического разбора. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин.
- Майоров, А. А. 2020. К вопросу о тульском баскачестве на землях Северо-Восточной части Черниговского княжества XIII—XIV вв. *Золотоордынское обозрение*, 8(1), с. 67-86.
- Маслова, С. А. 2014. Даруги и баскаки: соотношение должностей. *Вопросы медиевистики*, 4 (58), с. 23-36.
- Михайловський, В. 2012. *Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV—70-х роках XVI століття*. Київ: Темпора.
- Михайловський, В. 2016. На маргінезі грамоти князя Федора Коріятовича 1392 р. *Ruthenica*, XIII, с. 188-197.
- Михайловський, В. 2017. Формування території історичного Поділля в другій половині XIV ст. *Український історичний журнал*, 3, с. 67-82. <https://doi.org/10.15407/uhj2017.03.067>
- Михайловський, В. 2018. Володіння трьох татарських царів та уявлення про потрійне Поділля в битві під Грюнвальдом. *Український історичний журнал*, 1, с. 4-17. <https://doi.org/10.15407/uhj2018.01.004>
- Михайловський, В. 2021. *Історія, мова, географія: топоніми середньовічного Поділля*. Київ: Темпора.
- Моисеев, М. В. 2016. Посольские дары — поминки в контексте взаимоотношений России с постордынскими государствами: проблемы изучения. В: Беляев, А. А., Юрасов, А. В. (ред.). *От смуты к империи. Новые открытия в области археологии и истории XVI—XVIII вв.* Москва, Волгоград: Древности Севера, с. 163-171.
- Молчановский, Н. 1885. *Очерк известий о Подольской земле до 1434 г: преимущественно по летописным источникам*. Киев: Типография Имп. Университета Св. Владимира.
- Насонов, А. Н. 1940. *Монголы и Русь (история татарской политики на Руси)*. Москва, Ленинград: Издательство Академии наук СССР.
- Орешников, А. В. 1896. *Русские монеты до 1547 г.* Москва: Товарищество типографии А. И. Мамонтова.
- Осипян, А. Л. 2012. Возникновение армянских торговых колоний во Львове и Каменце-Подольском и их роль в торговле со странами Причерноморья и Восточного Средиземноморья во второй половине XIII — первой половине XV в. В: Мартынюк, А. В. (ред.). *Исследования по истории Восточной Европы*, 5, Минск: РИВШ, с. 53-83.
- Павлов, П. Н. 1958. К вопросу о русской дани в Золотую Орду. *Ученые записки Красноярского государственного педагогического института*, 13(2), с. 74-112.
- Палладий, архим. 1910. Старинное Монгольское сказание о Чингизхане. *Труды членов Российской духовной миссии в Пекине*, IV, с. 1-124.
- Памятники русского права*. 1955, 3. Москва: Государственное издательство юридической литературы.
- Параска, П. Ф. 1981. *Внешнеполитические условия образования Молдавского феодального государства*. Кишинев: Штиинца.
- Петрунь, Ф. 1928а. Ханські ярлики на українські землі (до питання про татарську Україну). *Східний світ*, 2, с. 170-181.
- Петрунь, Ф. 1928б. Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу. *Східний світ*, 6, с. 155-171.
- Петрушевский, И. П. 1960. *Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков*. Москва; Ленинград: Издательство Академии наук СССР.
- Погорілець, О. Г., Саввов, Р. В., 2004. Монета подільського князя Костянтина. *Нумізматика і фалеристика*, 3, с. 24-29.
- Погорілець, О. Г., Саввов, Р. В., 2005. Карбування монети на Поділлі в другій половині XIV ст. В: Шуст, Р. та ін. (ред.). *Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність*. Матеріали наукової конференції. Львів. 14—15 травня 2004 року. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, Львівське товариство колекціонерів, с. 145-153.
- Погорілець, О. Г., Саввов, Р. В., 2007. Про нові знахідки монет Подільського князівства. *Нумізматика і фалеристика*, 4, с. 28-31.
- Полехов, С. В. 2014. «Летописная Повесть о Подолии». *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*, 1(55), с. 33-42.
- Полехов, С. В. 2018. Ханское послание литовскому князю в прусском архиве (1432 г.). В: Турилов, А. А. (ред.). *Вертоград многоцветный. Сборник к 80-летию Бориса Николаевича Флори*. Москва: Индик, с. 307-322.
- Полехов, С. В. 2019. Грамота князя Федора Кориатовича 1391 г и подольская дань в Татары. *Архіваріус*, 17, с. 97-107.
- Полное собрание русских летописей*. 1843. Т. 2: Ипатьевская летопись и Густынская летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца.
- Полное собрание русских летописей*. 1897. Т. 11: Летописный сборник именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. Санкт-Петербург: Типография И. Н. Скороходова.
- Полное собрание русских летописей*. 1910. Т. 20: Львовская летопись. Ч. 1. Санкт-Петербург: Типография М. А. Александрова.
- Полное собрание русских летописей*. 1917. Т. 4, Ч. 2: Новгородская пятая летопись, вып. 1. Петроград.
- Полное собрание русских летописей*. 1922. Т. 15: Рогожский летописец. Петроград.
- Полное собрание русских летописей*. 1949. Т. 25: Московский летописный свод конца XV века. Москва; Ленинград: Издательство АН СССР.
- Полное собрание русских летописей*. 1980. Т. 35: Летописи белорусско-литовские. Москва: Наука.
- Почекаев, Р. Ю. 2009. *Право Золотой Орды*. Казань: Издательство «Фэн» АН РТ.
- Почекаев, Р. Ю. 2012. Дары или дань? К вопросу о золоторыном наследии в отношениях Московского государства с тюрко-татарскими ханствами. *Средневековые тюрко-татарские государства*, 4, с. 200-203.
- Почекаев, Р. Ю. 2013. Орда, Литва, Москва и статус южнорусских земель в конце XIV — начале XVI вв. (по данным ханских ярлыков). В: Хромов, К. К. (ред.). *Восточная нумизматика в Украине*. Ч. III. Улус Джучи, Крымское ханство и сопредельные государства в XIII—XVIII вв. Киев: Логос, с. 107-113.
- Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука*. 1957. Москва: Государственное издательство географической литературы.
- Розов, В. (ред.). 1928. *Українські грамоти. Т. 1. XIV ст. і перша половина XV ст.* Київ: Друкарня Української Академії Наук.
- Русанівський, В. М. (ред.). 1974. *Грамоти XIV ст. Упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники-показчики М. Пещак*. Київ: Наукова думка.
- Русина, О. В. 1998. *Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського*. Київ: Інститут української археології і джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

- Русина, Е. В. 2014. На исторических распустьях. К вопросу о социокультурном дистанцировании восточнославянских земель в XIV—XVI вв. *Исторический вестник*, VII, 154, с. 226-241.
- Русина, О., Сварник, І., Войтович, Л., Вашук, Д., Благуца, А., Черкас, Б. 2009. *Україна: Литовська доба 1320—1569*. Київ: Балгія-Друк.
- Руссев, Н. Д. 1999. Молдавия в «темные века»: материалы к осмыслению культурно-исторических процессов. *Stratum plus*, 5, с. 379-407.
- Руссев, Н. Д. 2016. Карпато-Дунайские земли в эпоху Джучидов: некоторые соображения и неисчислимы пути «взоров». *Stratum plus*, 6, с. 165-181.
- Сабитов, Ж. М. 2012. Клановая система Улуса Джучи: основные этапы развития. *Средневековые тюрко-татарские государства*, 4, с. 118-120.
- Саргсян, Т. Э. (ред.). 2010. *Свод армянских памятных записей, относящихся к Крыму и сопредельным регионам (XIV—XV вв.)*. Симферополь: СОНАТ.
- Свердлов, М. Б. 2015. Хронология исторических источников, методы изучения налогов и повинностей сельского населения на Руси X—XIII вв. В: Швейковская, Е. Н. (ред.). *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 2014 год. Фискальная политика и налогово-повинностные практики в аграрной истории России X—XXI вв.* Москва; Самара: Издательство «Самарский университет», с. 8-18.
- Сиверс, А. А. 1922. *Топография кладов с пражскими грошами*. Петербург: Российская Государственная Академическая Типография.
- Сіцінський, Є. 2003. *Смотрицький замок*. Хмельницький: Хмельницький обласний краєзнавчий музей.
- Сказания и повести о Куликовской битве*. 1982. Ленинград: Наука.
- Смирнов, В. Д. 1887. *Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в.* Санкт-Петербург: Университетская типография в Казани.
- Тезджан, М. 2010. «Тамга» — государственный символ и пошлина в Золотой Орде и наследных ханствах. В: Рахимзянов, Б. Р. (ред.). *Средневековые тюрко-татарские государства*, 2, с. 70-81.
- Темушев, С. Н. 2012. «Ордынская тягость»: трансформация налогово-даннической системы княжеств Руси после монгольского нашествия 1237—1241 гг. В: Сальков, А. П., Яновский, О. А. (ред.). *Российские и славянские исследования*, 7, Минск: Белорусский Государственный университет, с. 92-98.
- Усманов, М. А. 1979. *Жалованные акты Джучиева улуса*. Казань: Издательство Казанского университета.
- Фаизов, С. Ф. 2000. *Поминки «тыши» в контексте взаимоотношений Руси-России с Золотой Ордой и Крымским юртом* (доклад на круглом столе татарской общественности Золотая Орда: исторические перспективы, организованном Фондом мусульманских народов 02.01. 2000 г.) [online]. Режим доступа: <http://www.kirimtatar.com/researches/pominky/.html> (дата звернення 18 червня 2017).
- Федоров-Давыдов, Г. А. 1973. *Общественный строй Золотой Орды*. Москва: Московский университет.
- Федоров-Давыдов, Г. А. 1981. *Монеты Московской Руси*. Москва: Издательство Московского университета.
- Хазанов, А. М. 2002. *Кочевники и внешний мир*. Алматы: Дайк-Пресс.
- Хаутала, Р. 2019. *В землях «Северной Тартарии»: Сведения латинских источников о Золотой Орде в правление хана Узбека (1313—1341)*. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ.
- Хорошкевич, А. Л. 2001. *Русь и Крым. От союза к противостоянию. Конец XV—XVI вв.* Москва: Эдиториал УРСС.
- Шабульдо, Ф. М. 1987. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*. Киев: Наукова думка.
- Шабульдо, Ф. М. 2000. Наративні джерела й перші дослідники про похід Ольгерда на Сині Води і Білобережжя. В: Смолій, В. (ред.). *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ: Інститут історії НАНУ, с. 57-74.
- Шабульдо, Ф. М. 2005. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації. В: Шабульдо, Ф. М. (ред.). *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*. Київ: НАН України, Інститут історії України, с. 9-27.
- Шабульдо, Ф. 2006. Кондомініум в українських землях XIV століття. *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*, ССLI, с. 7-22.
- Шабульдо, Ф. 2008. Коріятовичі. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія історії України*. Т. 5. Кон — Кю. Київ: Наукова думка, с. 158-160.
- Шапира, А. Л. 1987. *Русское крестьянство перед закрепоцением XIV—XVI веков*. Ленинград: Издательство Ленинградского университета.
- Шенников, А. А. 1987. *Исследование по истории и географии Среднего Подонья в XIV—XV вв.* Ленинград: Наука.
- Шовкопляс, Г. М. 2000. Вишгород і його замовчувані дослідники. В: Відейко, М. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні в 1994—1996 роках*. Київ, с. 181-185.
- Шпулер, Б. 2016. *Золотая Орда. Монголы в России. 1223—1502 гг.* Казань: Яковенко, Н. 2006. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*. Київ: Критика.
- Bauer, N. 1931. Die Silber- und Goldbarren des russischen Mittelalters. *Numismatische o tychże prawach od roku 1544. Do roku 1563*. Poznań: W drukarni na Garbarach Zeitschrift, 64, s. 61-100.
- Działyński, T. 1841. *Zbior praw Litewskich od roku 1389. Do roku 1529. Tudzież rozprawy sejmowe* Nr. 45.
- Halecki, O. 1939. Koriatowicze a przedkowie Holszańskich i Czartoryskich. *Miesięcznik Heraldyczny*. XVIII. 6, s. 81-88.
- Iliescu, O. 1970. *Moneta in Romania 491—1864*. București: Editura Meridiane.
- Ivanauskas, E. Balčius, M. 1994. *Lienvos didžiosios kunigaikštystės lydiniai ir monetos nuo 1387 iki 1495 metų*. Vilnius.
- Ivanauskas, E. 2009. *Coins of Lithuania 1386—2009*. Vilnius.
- Kolankowski, L. 1930. *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*. T. I. 1377—1499. Warszawa: Skład Główny: Kasa im. Mianowskiego.
- Kronika Jana z Czarnkowa. 1872. *Monumenta Poloniae Historica*. T. II. Lwów, s. 601-756.
- Kronika Janka z Czarnkowa. 1907. Lwów: Z 1. Związkowej drukarni.
- Kurtyka, J. 2004. Repertorium podolskie. Dokumenty do 1430 r. *Rocznik Przemyski*. Historia. 40, 4, s. 127-269.
- Łowmiański, H. 2006. *Polityka Jagiellonów*. Poznan: Wydawnictwo Poznańskie.
- Lucian, O., Buzdugan, G., Oprescu, C. C. 1977. *Monede și bancnote românești*. București: «Sport-Turism».
- Paszkiwicz, V. 2005a. Grosz ruski. В: Шуст, Р. та ін. (ред.). *Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Львів. 14—15 травня 2004 року. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, Львівське товариство колекціонерів, с. 92-113.
- Prochaska, A. 1895. Podole lennem Korony. *Rozprawy Akademii Umijetności. Wydział historyczno-filozoficzny*. Serya.II. T.II, s. 256-279.

Puzyna, J. 1930. Korjat i Korjatowice. *Ateneum Wileńskie*, VII, (3—4), s. 425-454.

Réthy, L. 1887. A Dobóczy — féle oláh éremgyűjtemény. *Archaeologiai értesítő*, 3, s. 237-247.

Réthy, L. 1899. *Corpus nummorum Hungariae*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia kiadaása.

Vásáry, I. 1976. The Golden Horde Term Daruga and its Survival in Russia. *Acta Orientalia Academiae scientiarum Hungaricae*, XXX (2), p. 187-197.

Vásáry, I. 1978. The Origin of the Institution of Basqaqs. *Acta Orientalia Academiae scientiarum Hungaricae*, XXXII (2), p. 201-206.

Надійшла 6.12.2021

Г. А. Козубовский

Кандидат исторических наук, научный сотрудник отдела археологии Киева,
Институт археологии НАН Украины

ОБ ОДНОМ ДИСКУССИОННОМ ВОПРОСЕ УКРАИНСКОЙ ИСТОРИИ XIV в.

Главной составляющей монгольской эпохи в Восточной Европе стала выплата дани — выхода. В статье рассматриваются исторические последствия правления Кориатовичей на Подолии с конца 40-х гг. XIV в. и победы Великого княжества Литовского во главе с литовским князем Ольгердом в Синеводской битве 1362 г. Аргументируется концепция, согласно которой Подольское княжество во время правления Кориатовичей было освобождено от ордынцев. На базе анализа документов, археологических и нумизматических источников аргументируется концепция освобождения большей части Подольской земли и прекращения выплаты дани. Также рассматриваются термины: «баскак», «атаман», «туман», «дары», «поминки». Правление братьев Кориатовичей в Подольской земле, а также Синеводская битва 1362 г. привели не только к важнейшим изменениям в даннической системе (монгольская дань — «выход», баскаки и др.), но и оказали влияние на все процессы в Центральной Украине и Золотой Орде во второй половине XIV—XV вв. На основании письменных и нумизматических источников утверждается, что равнобедренный геральдический щит с тремя балками на первом поле и семью лилиями — на втором, на молдавских монетах Петра I Мушата (1375—1392) и подольских монетах братьев Кориатовичей 1370-1380-х гг., является династическим гербом рода Анжу, как символ венгерских королей Людовика I Венгерского (1342—1382) и Марии (1382—1387). Но эти монеты не имеют символов Золотой Орды, они выпущены по образцу европейских монет.

Контроль над торговыми путями в бассейнах Южного Буга и Днестра значительно сократил экономические ресурсы Золотой Орды и отдельных орд Крыма, Западной и Центральной Украины, а также Молдовы. В XIV в. города Каменец и Смотрич были не только средневековыми столицами братьев Кориатовичей, но и важнейшими центрами на международном «татарском» пути («Via Tatarica»). Важнейшие пути прежде всего функционировали между городами Галиции и Подолии, а также золотоордынскими центрами в бассейнах Днестра и Южного Буга.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Подолия, вторая половина XIV в., ордынская дань, Кориатовичи, «баскаки», «атаманы», «выход».

Heorhii A. Kozubowskyi

PhD in History, Research Fellow of the Kyiv Archaeology department, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0003-2633-604X, Kozubowskyi_yurii@iananu.org.ua

ABOUT ONE DEBATABLE QUESTION OF UKRAINIAN HISTORY OF THE 14TH CENTURY

The major element of Mongolian epoch in the East Europe was obligation to pay a tribute — «vyhod». The historical consequences of the Koriatovych brothers' rule from the end of the 1340's and the triumph of the Grand Duchy of Lithuania during the heading of the Lithuanian Prince Algirdas in the Syni Vody battle of the 1362 in Podolia have been examined. A conception has been argued according to which Podolian Principality at the time of the Koriatovych brothers' rule was liberated from the Horde warriors. Based on the analysis of the documents, archaeological and numismatic sources a conception of the releasing on the great part of Podolian lands from the Golden Horde and stopping the tribute payment — «vyhod». Also, the terms «basqaq», «ataman», «toman», «gifts» and «commemoration» are discussed. The Koriatovych brothers' rule on Podolian land and Syni Vody battle of the 1362 had led not only to the significant transformation of the tax-tribute system (Mongol tribute — «vyhod», «basqaqs» and etc.), but also had a great influence on the all processes in Central Ukraine and the Golden Horde in the second part of the 14th—15th centuries. Based on the analysis of the written and numismatic sources it is concluded that the equilateral heraldic shield with three beams on the first field and seven lilies on the second, on the Moldavian coins of Peter I Muşat (1375—1392) and Podolian coins of Koriatovych brothers' of 1370—1380, there is a dynastic emblem of the Anjou family as a symbol of Hungarian kings of Louis the Hungarian (1342—1382) and Maria (1382—1387). However, these coins don't have the Golden Horde symbols, as they were minted per sample of the European coins.

The control of the trade routes in the Buh and Dnister rivers basins greatly reduced the economic resources of the Golden Horde and separate hordes of the Crimea, Western and Central Ukraine and Moldova. In the 14th century Kamianets and Smotrych were not only medieval capital towns of the Koriatovych brothers', but also the most important centers on the international «tatar» trade route («Via Tatarica»). However, the most important routes functioned first of all between Galician and Podolian cites and also the Golden Horde centers in the Dnister and Southern Buh rivers basins.

Key words: Podolia, second part of the 14th century, Horde tribute, Koriatovych brothers', «basqaqs», «atamans», «vyhod».

References

- Abzalov, L. F. 2011. *Khanskie pistsy. Iz istorii stanovleniia i razvitiia kanceliarskoi sluzhby khanov Zolotoi Ordy*. Kazan: Izdatelstvo 'Yaz'.
- Averianov, K. A. 2001. *Kupli Ivana Kality*. Moskva: Entsiklopediia rossiiskikh dereven.
- Averianov, K. A. 2004. *Kto takie baskaki?* [online]. Available at: <http://www.vestnik.li-2004.1.027.conf.veryoanv.pdf>. (Accessed 29 May 2021).
- Akty, odnosiaschiesia k istorii Zapadnoi Rossii, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoi komissiei*. 1848. Vol. 2: (1506-1544). Sankt-Peterburg: Tipografiia 2-go otdeleniia Sobstvennogo ego imperatorskogo velichestva kantseliarii.
- Antonovich, V. B. 1885. *Monografii po istorii Zapadnoi i Yugo-Zapadnoi Rossii*. Vol. 1. Kyiv: Tipografiia Ye. Ya. Fedorova.
- Babenko, A. A., Komarov, O. V. 2020. Bitva na Sinikh Vodakh - fakt ili istoriograficheskii mif? *Novogardia*, 2, p. 135-160.
- Bazilevich, K. V. 1952. *Vneshniaia politika russkogo tsentralizovannogo gosudarstva. Vtoraia polovina XV veka*. Moskva: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta.
- Bartold, V. V. 1998. *Tiurki. Dvenadtsat lektsii po istorii turetskikh narodov Srednei Azii*. Almaty: TOO 'ZhALYN'.
- Barkhudarov, P. G. 1976. (ed.). *Slovar russkogo yazyka XI-XVII vv*. Vyp. 3. Volodne-viashchshina. Moskva: Nauka.
- Bahrushin, P. V. (ed.). 1950. *Dukhovnye i dogovornye gramoty velikikh i udelnykh kniazei XIV-XV vv*. Moskva; Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR.
- Beletskaia, O. V. 2008. Podole i tatory vo vtoroi polovine XIV - pervoi polovine XV v.: evoliutsiia dannicheskikh otnoshenii. *Krynica znaistva i spetsialnyiia gistarichnyiia dystsypliny*, 4, p. 96-107.
- Biletska, O. 2004. *Podillia na zlami XIV-XV st.: do vytokiv formuvannia istorychnoi oblasti*. Odesa: Vydavnytstvo i drukarnia 'Astroprint'.
- Biletska, O. 2015. Savran u XIV-XV stolittiah u svitli novoznaidenykh dzherel ta meterialiv. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnik*, 18, p. 28-39.
- Byrnja, P. P., Russev, N. D. 1999. The Coins of the Medieval Moldavia (Historical and Numismatic Sketches). *Stratum plus*, 6, p. 176-262.
- Vashari, I. 2010. Tatarskie pohody vengerskogo korolia Laiosha Velikogo. *Zolotoordynskaia tsivilizatsiia*, 3, p. 22-30.
- Vashchuk, D. 2018. The Duchy of Podillia in the Second Half of the 14 Century: The Particularities of the Legal Status. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, p. 4-19. <https://doi.org/10.15407/uhj2018.02.004>
- Vernadskii, G. V. 1997. *Mongoly i Rus*. [online]. Available at: <http://gumilevica.kulichki.net/VEV/index.html.1953>. (Accessed 27 May 2021).
- Vynokur, I., Horishnyi P., 1994. *Bakota. Stolytsia davnorusskogo Ponyzzia*. Kamianets-Podilskyi: Tsentri Podillieznavstva.
- Voloshchuk, M. M. 2014. 'Rus' v Uhorskomu korolivstvi (XI - druha polovyna XIV st.): suspilno-politychna rol, mainovi stosunky, migratsii. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV.
- Vorotyntsev, L. V. 2019. Tatarskii torgovyi put ('ViaTatarica') v sisteme mezhdunarodnoi torgovli 13-15 vv. *Zolotoordynskoe obozrenie*, 7 (1), p. 82-83.
- Halenko, O. 2005. Zolota Orda u bytvi bilia Synikh Vod 1362 r. In: Shabuldo, F. M. (ed.). *Synovodska problema u novitnikh doslidzhenniakh*. Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy, p. 129-159.
- Gafurov, A. 1987. *Imia i istoriia: Ob imenakh arabov, persov, tadjikov i tiurkov*. Slovar. Moskva: Glavnaia redaktsiia vostochnoi literatury izdatelstva Nauka.
- Gedz, T. 2012. *Sokoletska volost ta navkolynshni zemli u 1391 rotsi*. [online]. Available at: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/sci.AuxHistSci/HistGeography/SokileckaVolost.html>. (Accessed 18 June 2021).
- Gorskii, A. A. 2003. *Moskva i Orda*. Moskva: Nauka.
- Goriaev, N. V. 1896. *Sravnitelnyi etimologicheskii slovar russkogo yazyka*. Tiflis: Tipografiia kants. Glavnonach. gr.ch. na Kavkaze.
- Grekov, B. D., Yakubovskii, A. Yu. 1950. *Zolotaia Orda i ee padenie*. Moskva, Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR.
- Grigoriev, A. P. 2004. *Sbornik hanskikh yarlykov russkim mitropolitam*. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Sankt-Peterburgskogo universiteta.
- Grinberg, M. 2018. Litovskoe posolstvo v Zolotuiu Ordu v 1348 g.: predposylki i posledstviia. *Zolotoordynskoe obozrenie*, 6 (3), p. 504-527.
- Grusha, A. 2001. Neviadomaia gramata Fedara Koryiatavicha za 1391 r. *Belaruskii gistarychny agliad*, 8, 1-2, (14-15), p. 123-135.
- Grushevskii, M. 1894. *Barskoe starostvo, istoricheskie ocherki (XV-XVIII v.)*. Kyiv: Tipografiia Imperatorskogo Universiteta Sv. Vladimira.
- Hrushevskii, M. P. 1993. *Istoriia Ukrainy-Rusi*. Vol. IV. Kyiv: Naukova dumka.
- Hrushevskii, M. P. 1995. *Istoriia Ukrainy-Rusi*. Vol. VI. Kyiv: Naukova dumka.
- Hulevych, V. 2013. Zahidni zemli ulusu Dzhuchi v kinci XIII-XIV st. i Tuka Timuridi. *Spetsialni istorychni dystsypliny*, 22-23: Pytannia teorii ta metodyky, p. 150-151.
- Gulevich, V. P. 2018. *Ot ordynskogo ulusa k hanstvu Gireev. Krym v 1399-1502 gg*. Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani.
- Gumecka, L. L. et al. (ed.). 1977. *Slovnnyk staroukrainskoi movy XIV-XV st*. Vol. 1. Kyiv: Naukova dumka.
- Gurliand, Ya. I. 1904. Stepnoe zakonodatelstvo s drevneishikh vremen po XVII stoletie. *Izvestiia obshchestva Arkheologii, istorii i etnografii pri Imperatorskom Kazanskom universitete*, XX, 4-5, p. 49-158.
- Dashkevich, N. 1876. *Bolokhovskaia zemlia i ee znachenie v russkoi istorii Epizod iz istorii Yuzhnoi Rusi v XIII i XIV stoletiiakh*. Kyiv: Universitetskaia tipografiia.
- Dashkevich, N. 1885. *Zametki po istorii Litovsko-Russkogo gosudarstva*. Kyiv: Tipografiia Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira.

- Dashkevych, Ya. R. 1971. Rozseleennia virmeniv na Ukraini v XI-XVII st. *Ukrainskyi istoryko-geohrafichnyi zbirnyk*, 1, p. 150-181.
- Dashkevych, Ya. 1994. Uhorska ekspansia na zolotoordynske Podillia 40-50 rr. XIV st. *Ukraina v mynulomu*, V, p. 32-65.
- Dergacheva, L. 2019. Gosudarstvennaia i dinasticheskaia emblemy na pervykh moldavskikh emissiiakh XIV veka (k voprosu o tom, chto shchitat aversom, a chto reversom monet Petra I). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna*. Spetsvypusk, p. 108-122.
- Dobrodomov, I. G. 1972. Ataman i getman. *Russkaia rech*, 5, p. 110-114.
- Dovnar-Zapolskii, M. 1901. *Gosudarstvennoie khoziaistvo Velikogo kniazhestva Litovskogo pri Yagellonakh*. Vol. 1. Kyiv: Tipografia Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira.
- Egorov, V. G. 1964. *Etimologicheskii slovar chuvashskogo yazyka*. Cheboksary: Chuvashskoe knizhnoe izdatelstvo.
- Emanov, A. G. 1996. Nachalo raboty monetnogo dvora v Kafe. In: Beliakov, A. P. (ed.). *Chetvertaia Vserossiiskaia numizmaticheskaia konferentsiia*. Dmitrov, 22-26 aprelia 1996 g. Tezisy dokladov i soobshchenii. Moskva: Gosudarstvennyi istoricheskii muzei, p. 45-46.
- Emanov, A. G. 2003. Sommo di Caffa XIII-XV vv. In: Ivochkina, N. V. *Odinnadsataia Vserossiiskaia numizmaticheskaia konferentsiia*. Tezisy dokladov i soobshchenii. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha, p. 129-130.
- Zimin, A. A. 1952. Narodnye dvizheniia 20-kh godov XIV veka i likvidatsiia sistema baskachestva v Severo-Vostochnoi Rusi. *Izvestiia AN SSSR. Serii istorii i filosofii*, IX, 1, p. 1-6.
- Izmailov, I. L. 2018. Chernaia smert i krizis v Uluse Dzhuchi: idealnyi shtorm. In: Mirgaleev, I. M. (ed.) *Epidemii i prirodnye kataklizmy v Zolotoi Orde i sopredelnykh territoriakh (XIII-XVI vv.)*. Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, p. 23-46.
- Ilin, A. A. 1921. *Topografiia kladov serebrianykh i zolotykh slitkov*. Petrograd: Gop. Izdatelstvo.
- Ivakin, G. Yu. 1996. *Istorychnyi rozvytok Kyeva XIII - seredyny XVI st.* Kyiv.
- Kamalov, I. 2016. *Zolotaia Orda i russkii ulus (tatarskoe vliianie na Rossiiu)*. Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani.
- Kapustin, K. M. 2012. Vyshgorod in the period of Golden Horde (according to materials of excavations of 1936-1937 and 1947). *Arkheologii i davnii istoriia Ukrainy*, 8, p. 146-151.
- Kapustin, K. M. 2020. The Excavation in Vyshgorod in 1936. *Arkheologii i davnii istoriia Ukrainy*, 1 (34), p. 132-151. <https://doi.org/10.37445/adiu.2020.01.09>
- Karpov, P. P. 1990. *Italianskie morskii respubliki i Yuzhnoe Prichernomorie v XIII-XV vv: problemy trgovli*. Moskva: Izdatelstvo MGU.
- Karpov, P. P. 2015. Italianskie morskii respubliki i Zolotaia Orda Krizis 1343-1349 gg. In: Karpov, P. P. (ed.). *Prichernomorie v Srednie veka*, IX, p. 14-27.
- Kashtanov, P. M. 1988. *Finansy srednevekovoi Rusi*. Moskva: Nauka.
- Kellner-Hainkele, B. 2002. Kto byl Abdulgaffar al-Kirimi (Zametki o krymsko-tatarskom istorike XVIII veka). In: *Istochnikovovedenie istorii Ulusa Dzhuchi (Zolotoi Ordyy)*. Ot Kalki do Astrahani. 1223-1556. Kazan: Izdatelsto 'Master Laian', p. 378-390.
- Klepatskii, P. 2007. *Ocherki po istorii Kievskoi zemli. Litovskii period*. Bila Tserkva: Vydavets Oleksandr Pshonkivskii.
- Kniga posolskaia Metriki Velikogo kniazhestva Litovskogo, sodержashchaia v sebe diplomaticheskie snosheniia Litvy v gosudarstvovanie korolia Sigizmunda-Avgusta (s 1545 po 1572 god)*. 1843. Moskva: V Universitetskoi tipografii.
- Knysh, Ya. 2006. Vid udilu do 'naiblagoslovennishi stolytsi' korolivstva. In: Isaevych, Ya. et al. (ed.). *Istoriia Lvova. U triokh tomakh*. Vol. 1. Lviv: Centr Evropy, p. 56-58.
- Kotliar, M. F. 1966. Levantiiskaia trgovlia Lvova XIV-XV vv. po numizmaticheskim dannym. *Numizmatika i epigrafika*, VI, p. 135-148.
- Kotliar, M. F. 1970. Klad monet Vladimira Olgerdovicha. *Numizmatika i epigrafika*, VIII, p. 88-100.
- Kotliar, M. F. (ed.). 1990. *Torhivlia na Ukraini XIV seredyna XVIII stolittia*. Kyiv: Naukova dumka.
- Korshenko, P. V. 1940 rr. *Klady i okremi monetni znakhidky, zareestrovani Tsentralnym istorychnym muzeem URSS*. Mashynopys v Arkheolohichnykh fondakh NMIU.
- Kradin, N. N. 1992. *Kochevye obshchestva (problemy formatsionnoi kharakteristiki)*. Vladivostok: Dalnauka.
- Kramarovskii, M. G. 2003. Dzhuchidy i Krym. XIII-XIV vv. *Materialy po Arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, X, p. 506-532.
- Krivoshchev, Yu. V. 2015. *Rus i mongoly: Issledovanie po istorii Severo-Vostochnoi Rusi XII-XIV vv*. Sankt-Peterburg: Akademiia issledovaniia kultury.
- Krykun, N. 1992. *Administrativno-territorialnoe ustroistvo Pravoberezhnoi Ukrainy v XV-XVIII vv. Granitsy voevodstv v svete istochnikov*. Kyiv: Institut ukrainskoi Arkheografii.
- Krykun, N. 2011. *Podilske voevodstvo u XV-XVIII stolittiakh: Stati i materialy*. Lviv.
- Kropotkin, V. V. 1962. *Klady vizantiiskikh monet na territorii SSSR*. Svod Arkheologicheskikh istochnikov, E 4-4. Moskva: Izd-vo AN SSSR.
- Kulpin, E. P. 1998. *Zolotaia Orda (Problemy genezisa Rossiiskogo gosudarstva)*. Sotsioestestvennaia istoriia. Genezis krizisov prirody i obshchestva v Rossii, XI. Moskva: Izdatelstvo Moskovskii litsei.
- Kuchkin, V. A. 1991. *Rus pod igom: kak eto bylo?* Moskva: Panorama.
- Kyrymi, A. 2018. *Umdet al-ahbar*. Book 2: Perevod. Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT.
- Leontovich, F. I. 1894. *Ocherki po istorii litovsko-russkogo prava. Vyp. 1. Obrazovanie territorii Litovskogo gosudarstva*. Sankt-Peterburg: Tipografia Balashova V. P. i K^o.
- Lesnikov, M. P. 1964. Puti Baltiisko-chernomorskoj trgovli XIV-XV vekov. *Uchenye zapiski Moskovskogo Gosudarstvennogo pedagogicheskogo instituta*, 294, p. 71-86.
- Linnichenko, I. A. 1907. Zamechaniia na statiiu I. Rezhabka i dopolneniia k nim. In: *Boleslav - Yurii II, kniaz vsei Maloi Rusi. Sbornik materialov i issledovaniy soobshchennykh Gonsiorovskim O., Kunikom A. A., Lappo-Danilevskim A. P. i dr.* Sankt-Peterburg: Tipografia Imperatorskoi Akademii nauk, p. 81-112.

- Litskevich, O. V. 2019. *'Letopisets velikikh kniazei litovskikh' i 'Povest o Podole'*: opyt kompleksnogo kriticheskogo razbora. Sankt-Peterburg: Dmitrii Bulanin.
- Maiorov, A. A. 2020. K voprosu o tulskom baskachestve na zemliakh Severo-Vostochnoi chasti Chernigovskogo kniazhestva XIII-XIV vv. *Zolotoordynskoe obozrenie*, 8 (1), p. 67-86.
- Maslova, P. A. 2014. Darugi i baskaki: sootnoshenie dolzhnostei. *Voprosy medievistiki*, 4 (58), p. 23-36.
- Mykhailovskiy, V. 2012. *Elastychna spilnota. Podilska shliakhta v druii polovyni XIV - 70-h rokah XVI stolittia*. Kyiv: Tempora.
- Mykhailovskiy, V. 2016. Na marginezi hramoty kniazia Fedora Koriiatovycha 1392 r. *Ruthenica*, XIII, p. 188-197.
- Mykhailovskiy, V. 2017. Shaping of the Territory of Historical Podillya in the Second Half of the 14th Century. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, p. 67-82. <https://doi.org/10.15407/uhj2017.03.067>
- Mykhailovskiy, V. 2021. *Istoriia, mova, heohrafiia: toponimii serednovichnoho Podillia*. Kyiv: Tempora.
- Moiseev, M. V. 2016. Posolskie dary - pominki v kontekste vzaimootnoshenii Rossii s postordynskimi gosudarstvami: problemy izucheniia. In: Beliaev, A. A., Yurasov, A. V. (ed.). *Ot smuty k imperii. Novye otkrytiia v oblasti Arkheologii i istorii XVI-XVIII vv.* Moskva; Volgograd: Drevnosti Severa, p. 163-171.
- Molchanovskii, N. 1885. *Ocherk izvestii o Podolskoi zemle do 1434 g: preimushchestvenno po letopisnym istochnikam*. Kyiv: Tipografiia Imp. Universiteta Sv. Vladimira.
- Nasonov, A. N. 1940. *Mongoly i Rus (istoriia tatarskoi politiki na Rusi)*. Moskva, Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR.
- Oreshnikov, A. V. 1896. *Russkie monety do 1547 g.* Moskva: Tovarishestvo tipografii A. I. Mamontova.
- Osipian, A. L. 2012. Voznikovenie armianskikh torgovykh kolonii vo Lvove i Kamentse-Podolskom i ikh rol v torgovle so stranami Prichernomoriia i Vostochnogo Sredizemnomoriia vo vtoroi polovine XIII - pervoi polovine XV v. In: Martyniuk, A. V. (ed.). *Issledovaniia po istorii Vostochnoi Evropy*, 5, Minsk: RIVSh, p. 53-83.
- Pavlov, P. N. 1958. K voprosu o russkoi dani v Zolotuiu Ordu. *Uchenye zapiski Krasnoiarskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo institute*, 13 (2), p. 74-112.
- Palladii, Arkhim. 1910. Starinnoe Mongolskoe skazanie o Chingizkhane. *Trudy chlenov Rossiiskoi dukhovnoi missii v Pekine*, IV, p. 1-124.
- Pamiatniki russkogo prava*. 1955, 3. Moskva: Gosudarstvennoe izdatelstvo yuridicheskoi literatury.
- Paraska, P. F. 1981. *Vneshnepoliticheskie usloviia obrazovaniia Moldavskogo feodalnogo gosudarstva*. Kishinev: Shtiinca.
- Petrun, F. 1928a. Khanski yarlyky na ukrainskii zemli (do pytannia pro tatarsku Ukrainu). *Skhidnyi svit*, 2, p. 170-181.
- Petrun, F. 1928b. Nove pro tatarsku starovynu Bozko-Dnistrianskoho stepu. *Skhidnyi svit*, 6, p. 155-171.
- Petrushevskiy, I. P. 1960. *Zemledelie i agrarnye otnosheniia v Irane XIII-XIV vekov*. Moskva; Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR.
- Pohorilets, O. G., Savvov, R. V., 2004. Moneta podilskoho kniazia Kostiantyna. *Numizmatyka i falerystyka*, 3, p. 24-29.
- Pohorilets, O. G., Savvov, R. V., 2005. Karbuvannia monety na Podilli v druii polovyni XIV st. In: Shust, R. ta in. (ed.). *Groshovyi obih i bankivska sprava v Ukraini: mynule ta suchasnist*. Materialy naukovoii konferentsii. Lviv, 14-15 travnia 2004 roku. Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, Lvivske tovarystvo kolektsioneriv, p. 145-153.
- Pohorilets, O. G., Savvov, R. V., 2007. Pro novi znakhidky monet Podilskoho kniazivstva. *Numizmatyka i falerystyka*, 4, p. 28-31.
- Polekhov, P. V. 2014. 'Letopisnaia Povest o Podolii'. *Drevniia Rus. Voprosy medievistiki*, 1 (55), p. 33-42.
- Polekhov, P. V. 2018. Khanskoe poslanie litovskomu kniaziiu v prusskom Arkhive (1432 g.). In: Turilov, A. A. (ed.). *Vertograd mnogotsvetnyi. Sbornik k 80-letiiu Borisa Nikolaevicha Flori*. Moskva: Indik, p. 307-322.
- Polekhov, P. V. 2019. Gramota kniazia Fedora Koriatovycha 1391 g. i podolskaia dan v Tatory. *Arkhiarius*, 17, p. 97-107.
- Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 1843. Vol. 2. Ipatevskaia letopis i Gustynskaia letopis. Sankt-Peterburg: Tipografiia Eduarda Praca.
- Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 1897. Vol. 11. Letopisnyi sbornik imenuemyi Patriarsheiu ili Nikonovskoiu letopisiiu. Sankt-Peterburg: Tipografiia I. N. Skorokhodova.
- Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 1910. Vol. 20. Lvovskaia letopis. Part 1. Sankt-Peterburg: Tipografiia M. A. Aleksandrova.
- Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 1917. Vol. 4, Part 2. Novgorodskaia piataia letopis. Vyp. 1. Petrograd.
- Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 1922. Vol. 15. Rogozhskii letopisets. Petrograd.
- Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 1949. Vol. 25. Moskovskii letopisnyi svod kontsa XV veka. Moskva; Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR.
- Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 1965. Vol. 11.
- Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 1980. Vol. 35. Letopisi belorusko-litovskie. Moskva: Nauka.
- Pochekaev, R. Yu. 2009. *Pravo Zolotoi Ordy*. Kazan: Izdatelstvo 'Fen' AN RT.
- Pochekaev, R. Yu. 2012. Dary ili dan? K voprosu o zolotoordynskom nasledii v otnosheniakh Moskovskogo gosudarstva s tiurksko-tatarskimi khanstvami. *Srednevekove tюрko-tatarskie gosudarstva*, 4, p. 200-203.
- Puteshestvie v vostochnye strany Plano Karpini i Rubruka*. 1957. Moskva: Gosudarstvennoe izdatelstvo geograficheskoi literatury.
- Rozov, V. (ed.). 1928. *Ukrainski hramoty*. Vol. 1. XIV st. i persha polovyna XV st. Kyiv: Drukarnia Ukrainskoi Akademii Nauk.
- Rusanivskiy, V. M. (ed.). 1974. *Hramoty XIV st*. Uporiadkuvannia, vstupna stattia, komentari i slovnyky-pokazhchyky M. Peshchak. Kyiv: Naukova dumka.
- Rusyna, O. V. 1998. *Siverska zemlia u sklad'i Velykoho kniazivstva Lytovskoho*. Kyiv: Instytut ukrainskoi Arkheohrafi i dzhereloznavstva im. M. P. Hrushevskoho NAN Ukrainy.
- Rusyna, Ye. V. 2014. Na istoricheskikh raspustiakh. K voprosu o sotsiokulturnom distantsirovani vostochnoslavianskikh zemel v XIV-XVI vv. *Istoricheskii vestnik*, VII, 154, p. 226-241.
- Rusyna, O., Svamyk, I., Voitovych, L., Vashuk, D., Blanutsa, A., Cherkas, B. 2009. *Ukraina: Lytovska doba 1320-1569*. Kyiv: Baltiia-Druk.

- Russev, N. D. 1999. Moldavia in 'Dark Ages': Materials for Understanding Cultural and Historical Processes. *Stratum plus*, 5, p. 379-407.
- Russev, N. D. 2016. The Carpathian-Danube Lands under the Jochids: a few ideas and numerous 'ways of perception'. *Stratum plus*, 6, p. 165-181.
- Sabitov, Zh. M. 2012. Klanovaia sistema Ulusa Dzhuchi: osnovnye etapy razvitiia. *Srednevekovye tiurko-tatarskie gosudarstva*, 4, p. 118-120.
- Sargsian, T. Ye. (ed.). 2010. *Svod armianskikh pamiatnykh zapisei, otnosiashchikhsia k Krymu i sopredelnym regionam (XIV-XV vv.)*. Simferopol: SONAT.
- Sverdlov, M. B. 2015. Khronologiiia istoricheskikh istochnikov, metody izucheniia nalogov i povinnosti selskogo naseleniia na Rusi X-XIII vv. In: Shveikovskaia Ye. N. (ed.). *Ezhegodnik po agrarnoi istorii Vostochnoi Evropy. 2014 god. Fiskalnaia politika i nalogovo-povinnostnye praktiki v agrarnoi istorii Rosii X-XXI vv.* Moskva; Samara: Izdatelstvo 'Samskii universitet', p. 8-18.
- Sivers, A. A. 1922. *Topografiia kladov s prazhskimi groshami*. Peterburg: Rossiiskaia Gosudarstvennaia Akademicheskaia Tipografiia.
- Sitsinskii, Ye. 2003. *Smotrytskyi zamok*. Khmelnytskyi: Khmelnytskyi oblasnyi kraeznavchyi muzei.
- Skazaniia i povesti o Kulikovskoi bitve*. 1982. Leningrad: Nauka.
- Smirnov, V. D. 1887. *Krymskoe khanstvo pod verkhovenstvom Ottomanskoj Porty do nachala XVIII v.* Sankt-Peterburg: Universitetskaia tipografiia v Kazani.
- Tezdhan, M. 2010. 'Tamga' - gosudarstvennyi simvol i poshlina v Zolotoi Orde i naslednykh khanstvakh. In: Rahimzianov, B. R. (ed.). *Srednevekovye tiurko-tatarskie gosudarstva*, 2, p. 70-81.
- Temushev, P. N. 2012. 'Ordynskaia tiagost': transformatsiia nalogovo-dannicheskoi sistemy kniazhestv Rusi posle mongolskogo nashestviia 1237-1241 gg. In: Salkov, A. P., Yanovskii, O. A. (ed.). *Rossiiskie i slavianskie issledovaniia*, 7, Minsk: Belorusskii Gosudarstvennyi universitet, p. 92-98.
- Usmanov, M. A. 1979. *Zhalovannye akty Dzhuchieva ulusa*. Kazan: Izdatelstvo Kazanskogo universiteta.
- Faizov, P. F. 2000. *Pominki 'tysh' v kontekste vzaimootnoshenii Rusi-Rossii s Zolotoi Ordoi i Krymskim yurtom*. Doklad na kruglom stole tatarskoi obshchestvennosti Zolotaia Orda: istoricheskie perspektivy, organizovannom Fondom musulmanskikh narodov 02.01.2000 g.). [online]. Available at: <http://www.kirimtatar.com.researches/pominky/.html> (Accessed 18 June 2017).
- Fedorov-Davydov, G. A. 1973. *Obshchestvennyi stroi Zolotoi Ordy*. Moskva: Moskovskii universitet.
- Fedorov-Davydov, G. A. 1981. *Monety Moskovskoi Rusi*. Moskva: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta.
- Khazanov, A. M. 2002. *Kochevniki i vneshnii mir*. Almaty: Daik-Presep.
- Khautala, R. 2019. *V zemliakh 'Severnoi Tartarii': Svedeniia latinskikh istochnikov o Zolotoi Orde v pravlenie khana Uzbeka (1313-1341)*. Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT.
- Khoroshkevich, A. L. 2001. *Rus i Krym. Ot soiuza k protivostoianiiu. Konets XV-XVI vv.* Moskva: Editorial URSP.
- Shabuldo, F. M. 1987. *Zemli Yugo-Zapadnoi Rusi v sostave Velikogo kniazhestva Litovskogo*. Kyiv: Naukova dumka.
- Shabuldo, F. M. 2000. Naratyvni dzhherela i pershi doslidnyky pro pokhid Olherda na Syni Vody i Biloberezhzhia. In: Smolii, V. (ed.). *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Evropi*. Kyiv: Instytut istorii NANU, p. 57-74.
- Shabuldo, F. M. 2005. Synovodska bytva 1362 r. u suchasni naukovii interpretatsii. In: Shabuldo, F. M. (ed.). *Syniovodska problema u novitnikh doslidzhenniakh*. Kyiv: NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy, p. 9-27.
- Shabuldo, F. 2006. Kondominium v ukrainskykh zemliakh XIV stolittia. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. T. Shevchenka, SSLI*, p. 7-22.
- Shabuldo, F. 2008. Koriatovychi. In: Smolii, V. A. (ed.). *Entsyklopediia istorii Ukraini*. Vol. 5. Kon-Kiu. Kyiv: Naukova dumka, p. 158-160.
- Shapiro, A. L. 1987. *Russkoe krestianstvo pered zakreposhcheniem XIV-XVI vekov*. Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo universiteta.
- Shennikov, A. A. *Issledovanie po istorii i geografii Srednego Podonia v XIV-XV vv.* Leningrad: Nauka.
- Shovkoplias, H. M. 2000. Vyshhorod i yogo zamovchuvani doslidnyky. In: Videiko, M. V. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini v 1994-1996 rokakh*. Kyiv, p. 181-185.
- Shpuler, B. 2016. *Zolotaia Orda. Mongoly v Rossii. 1223-1502 gg.* Kazan.
- Yakovenko, N. 2006. *Narys istorii serednovichnoi ta rannomodernoi Ukrainy*. Kyiv: Krytyka.
- Bauer, N. 1931. Die Silber- und Goldbarren des russischen Mittelalters. *Numismatische o tychže prawach od roku 1544. Do roku 1563*. Poznań: W drukarni na Garbarach *Zeitschrift*, 64, s. 61-100.
- Działyński, T. 1841. *Zbior praw Litewskich od roku 1389. Do roku 1529. Tudzież rozprawy sejmowe* Nr. 45.
- Halecki, O. 1939. Koriatowicze a przedkowie Holszańskich i Czartoryskich. *Miesięcznik Heraldyczny*. XVIII. 6, s. 81-88.
- Iliescu, O. 1970. *Moneta in Romania 491-1864*. București: Editura Meridiane.
- Ivanaukas, E. Balčius, M. 1994. *Lietuvos didžiosios kunigaikštystės lydiniai ir monetos nuo 1387 iki 1495 metų*. Vilnius.
- Ivanaukas, E. 2009. *Coins of Lithuania 1386-2009*. Vilnius.
- Kolankowski, L. 1930. *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*. T. I. 1377-1499. Warszawa: Skład Główny: Kasa im. Mianowskiego.
- Kronika Jana z Czarnkowa. 1872. *Monumenta Poloniae Historica*. T. II. Lwów, s. 601-756.
- Kronika Janka z Czarnkowa*. 1907. Lwów: Z 1. Związkowej drukarni.
- Kurtyka, J. 2004. Repertorium podolskie. Dokumenty do 1430 r. *Rocznik Przemyski*. Historia. 40, 4, s. 127-269.
- Łowmiański, H. 2006. *Polityka Jagiellonów*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Lucian, O., Buzdugan, G., Oprescu, C. C. 1977. *Monede și bancnote românești*. București: Sport-Turism.

- Paszkiewicz, B. 2005a. Grosz ruski. In: Shust, R. et al. (ed.). *Hroshovyi obih i bankivska sprava v Ukraini: mynule ta suchasnist. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*. Lviv. 14-15 travnia 2004 roku. Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, Lvivske tovarystvo kolektsioneriv, p. 92-113.
- Prochaska, A. 1895. Podole lennem Korony. *Rozprawy Akademii Umijetności. Wydział historyczno-filozoficzny*. Serya II. T. II, s. 256-279.
- Puzyna, J. 1930. Korjat i Korjatowice. *Ateneum Wileńskie*, VII, (3-4), s. 425-454.
- Réthy, L. 1887. A Dobóczky - féle oláh éremgyűjtemény. *Archaeologiai értesítő*, 3, s. 237-247.
- Réthy, L. 1899. *Corpus nummorum Hungariae*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia kiadaása.
- Vásáry, I. 1976. The Golden Horde term daruga and its survival in Russia. *Acta Orientalia Academiae scientiarum Hungarica*, XXX (2), p. 187-197.
- Vásáry, I. 1978. The origion of the institution of basqaqs. *Acta Orientalia Academiae scientiarum Hungarica*, XXXII (2), p. 201-206.